

Obsah

1 Úvod do logiky	1
1.1 Výroky	1
1.2 Operácie s výrokmi	2
1.3 Negácie zložených výrokov	7
1.4 Kvantifikátory	9
2 Množiny	13
2.1 Základné pojmy	13
2.2 Ako možno vytvárať množiny	15
2.3 Rekurzívne definované množiny	19
2.4 Doplnok: Zermelov-Fraenkelov systém axióm	20
3 Čísla a číselné množiny	23
3.1 Prirodzené čísla	23
3.2 Celé čísla	27
3.3 Racionálne čísla	29
3.4 Reálne čísla	31
3.5 Komplexné čísla	33
4 Binárne relácie	39

OBSAH

iv		
4.1	Definícia binárnej relácie	39
4.2	Vlastnosti binárnych relácií na množine	40
		47
5	Funkcie	48
5.1	Grafická reprezentácia funkcií	49
5.2	Niektoré vlastnosti funkcií	50
5.3	Mohutnosť množín a funkcie	55
5.4	Dôsledky predchádzajúcich úvah v informatike	55
		59
6	Postupnosti	59
6.1	Základné pojmy	63
6.2	Vlastnosti postupností	69
6.3	Hromadný bod postupnosti	73
6.4	Limita postupnosti	73
7	Reálne funkcie reálnej premennej	79
7.1	Príklady reálnych funkcií reálnej premennej	80
7.2	Ako merat zmenu veličín	84
8	Súčty a súčiny	95
8.1	Súčet konečného počtu členov aritmetickej postupnosti	95
8.2	Súčet konečného počtu členov geometrickej postupnosti	96
8.3	Práca so symbolmi \sum a \prod	97
8.4	Vlastnosti súčtov	98
8.5	Vlastnosti súčinov	103
8.6	Porovnanie konečných a nekonečných súčtov	103
8.7	Poznámka k reprezentácii racionálnych čísel	107
9	Ako určovať počet možností	109

9.1	Princíp sčítovania	109
9.2	Princíp násobenia	110
9.3	Princíp delenia	111
9.4	Princíp bijekcie	113
9.5	Dirichletov princíp	114
9.6	Pascalov trojuholník	116
10	Porovnávanie funkcií	119
10.1	O-notácia	119
10.2	Niekteré nepríjemnosti spojené s používaním $O(g(n))$	122
10.3	Zložitosť algoritmov	123
10.4	Theta	124
10.5	Malé o	124
10.6	Asymptotická rovnosť	125
11	Úvod do teórie čísel	127
11.1	Deliteľnosť	127
11.2	Zvyšok	129
11.3	Najväčší spoločný deliteľ	129
11.4	Prvočísla a zložené čísla	131
11.5	Modulárna aritmetika	133
11.6	Niekoľko nevyriešených problémov z teórie čísel	135
12	Niekoľko algoritmov z teórie čísel	139
12.1	Zistovanie prvočiselnosti	139
12.2	Rozklad čísla na súčin prvočísel	141
12.3	Rýchle umocňovanie	142
12.4	Výpočet inverzného prvku v poli (Z_p, \oplus_p, \odot_p)	143
12.5	Algoritmus RSA	143

13 Stavové automaty a Turingov stroj	1
13.1 Abeceda	1
13.2 Stavový automat	1
13.3 Niečo o výpočtoch	1
13.4 Trochu teórie	1
13.5 Ešte raz o výpočtoch	1
13.6 Význam Turingovho stroja	15

Kapitola 1

Úvod do logiky

1.1 Výroky

Výrok je tvrdenie, ktoré možno označiť za pravdivé alebo nepravdivé. Napríklad

Vonku prší.

Existujú mimozemské civilizácie.

Obe vety predstavujú výroky, aj keď pravdivosť druhého výroku nie sme schopní posúdiť. Naproti tomu nasledujúca veta:

Nežer toľko!

nepredstavuje výrok, pretože v tomto prípade nemá zmysel uvažovať o pravdivostnej hodnote.

Vo všeobecnosti, ak výrok označíme p , tak mu môžeme priradiť pravdivostnú hodnotu 1 alebo 0, podľa toho, či ide o pravdivý alebo nepravdivý výrok.

1.2 Operácie s výrokmi

Nové výroky môžeme tvoriť z existujúcich výrokov pomocou rôznych operácií. Uvedieme niekoľko najpoužívanejších. Podrobnejší prehľad o operáciach s výrokmi poskytuje napríklad publikácia [5].

Negácia

Z každého výroku môžeme vytvoriť nový výrok vložením slova **nie**, vsunuťim predpony **ne-**, alebo iným vyjadrením záporu podľa pravidiel gramatiky. Napríklad vezmíme výrok:

Slovensko je majster sveta vo futbale.

Znegujeme tento (žiaľ) nepravdivý výrok:

Slovensko nie je majster sveta vo futbale.

Môžeme však povedať aj:

Nie je pravda, že Slovensko je majster sveta vo futbale.

Ak p je výrok, jeho negáciu označíme $\neg p$. Pre pravdivostné hodnoty platí:

p	$\neg p$
1	0
0	1

Pravdivostné hodnoty výrokov, ktoré vytvárame pomocou operácií možno vypočítať aj pomocou aritmetických operácií. Pre negáciu sa to dá vyjadriť nasledujúco: ak výrok p nadobúda pravdivostnú hodnotu $a \in \{0, 1\}$, potom jeho negácia $\neg p$ nadobudne pravdivostnú hodnotu $1 - a$.

Konjunkcia

Výroky môžeme spájať spojkou **a**, prípadne **a zároveň**. Napríklad

Jupiter je planéta a Slnko je hviezda.

Tento výrok je pravdivý, pretože obe jeho časti sú pravdivé.

Mars je planéta a Žilina vyhrala Ligu majstrov.

Druhá časť výroku je evidentne nepravdivá, takže celý výrok považujeme za nepravdivý.

Konjunkcia je pravdivá len v prípade, keď sú **obidve jej zložky pravdivé**. V zvyšných prípadoch je nepravdivá.

Ak p, q sú výroky, tak konjunkciu zapisujeme $p \wedge q$. Formálne môžeme pravdivostné hodnoty konjunkcie vyjadriť nasledujúcou tabuľkou:

p	q	$p \wedge q$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

Ak predpokladáme, že výrok p má pravdivostnú hodnotu $a \in \{0, 1\}$ a výrok q pravdivostnú hodnotu $b \in \{0, 1\}$, tak $p \wedge q$ nadobúda pravdivostnú hodnotu $a \cdot b$. Konjunkciu tiež nazývame logický súčin.

Disjunkcia

Výroky môžeme spájať spojkou **alebo**. V bežnom jazyku má táto spojka dva významy. Všimnime si nasledujúce dve vety.

Tento človek je slušný alebo gauner.

Ja si dám doma čaj alebo moja žena kávu.

V prvom výroku očakávame, že nastane práve jedna z uvedených možností. Spojku *alebo* chápeme v tomto prípade, ako vylučujúcu spojku. V druhom

KAPITOLA 1. UVOD DO LOGIKY

4

výroku na túto spojku nemusíme pozerať, ako na vylučujúcu (pokiaľ máme doma aspoň dve šálky). Výrok bude pravdivý, ak bude splnená aspoň jedna z uvedených možnosti (ale mohli by aj obe naraz). V matematike (a podobne aj v informatike) sa spojka **alebo** používa len druhým spôsobom! Napríklad:

Číslo $x < 5$ alebo $x > 3$.

Ak je x rovné 4, tak sú splnené obe zložky a celý výrok je pravdivý.

Disjunkcia je pravdivá, keď je **aspoň jedna jej zložka pravdivá**.

Ak p, q sú výroky, tak disjunkciu zapisujeme $p \vee q$. Formálne môžeme pravdivostné hodnoty disjunkcie vyjadriť nasledujúcou tabuľkou:

p	q	$p \vee q$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

Ak predpokladáme, že výrok p má pravdivostnú hodnotu $a \in \{0, 1\}$ a výrok q pravdivostnú hodnotu $b \in \{0, 1\}$, tak $p \vee q$ nadobúda pravdivostnú hodnotu $a+b-ab$. Disjunkciu tiež nazývame logický súčet.

Alternatíva

Niekedy je potrebné v matematike aj informatike použiť spojku **alebo** vylučujúcim spôsobom. V takomto prípade príslušný zložený výrok nazývame alternatíva. Ak p, q sú výroky, tak alternatívu zapisujeme napríklad $p \vee \vee q$ (v odbornej literatúre sa používa aj označenie *XOR*). Formálne môžeme pravdivostné hodnoty alternatívy vyjadriť nasledujúcou tabuľkou:

p	q	$p \vee \vee q$
1	1	0
1	0	1
0	1	1
0	0	0

Ak predpokladáme, že výrok p má pravdivostnú hodnotu $a \in \{0, 1\}$ a výrok q pravdivostnú hodnotu $b \in \{0, 1\}$, tak $p \vee q$ nadobúda pravdivostnú hodnotu $a+b - 2ab$.

Implikácia

Implikáciou sa nazýva výrok vytvorený pomocou dvojice spojok ak ..., tak ... (prípadne dvojicou ak ..., potom ...).

Ak prší, tak ulice sú mokré.

Pozrime sa, ako to je s pravdivostnými hodnotami implikácie. Vezmíme si nasledujúci príklad.

Ak Žilina vyhrala Ligu majstrov, tak zjem kefu.

Kedy bude táto veta v mojom podaní klamstvom? Ak Žilina vyhrala Ligu majstrov a ja odmietnem zjesť tú kefu. Ak by naozaj vyhrali a ja nechcem byť považovaný za klamára, tak budem musieť tú kefu zjesť.

Čo v prípade, že Ligu majstrov nevyhrajú? V takom prípade nie je splnený predpoklad a ja sa nedopúštam klamstva bez ohľadu na to, či mávam kefu na večeru, alebo ju zo zásady jesť odmietam. Implikácia je nepravdivá len v prípade, keď je **prvá jej zložka (podmienka) pravdivá a druhá nie**. Ak p, q sú výroky, tak implikáciu zapisujeme $p \Rightarrow q$. Formálne môžeme pravdivostné hodnoty implikácie vyjadriť nasledujúcou tabuľkou.

p	q	$p \Rightarrow q$
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

Ak predpokladáme, že výrok p má pravdivostnú hodnotu $a \in \{0, 1\}$ a výrok q pravdivostnú hodnotu $b \in \{0, 1\}$, tak $p \Rightarrow q$ nadobúda pravdivostnú hodnotu $1 - a + ab$.

Ekvivalencia

Ekvivalencia je výrok, ktorý je vytvorený pomocou slovných spojení ... **práve vtedy, keď ... alebo ... vtedy a len vtedy, keď** Príklad:

Sociálny štát vybudujeme práve vtedy, keď zdvojnásobíme platy.

Pozrime sa bližšie na pravdivostné hodnoty ekvivalence. Tento typ výrokov funguje, ako spojenie dvoch implikácií:

(\Rightarrow) Ak vybudujeme sociálny štát, tak zdvojnásobíme platy.

(\Leftarrow) Ak zdvojnásobíme platy, tak vybudujeme sociálny štát.

Aby bol celý výrok pravdivý, musia byť pravdivé obe implikácie. Ak je prvá zložka výroku pravdivá, potom je pravdivá aj druhá zložka výroku. Ak je prvá zložka nepravdivá, tak nemôže byť pravdivá ani druhá zložka, pretože by to spôsobilo nepravdivosť druhej implikácie.

Ekvivalencia je pravdivá, keď majú **obidve jej zložky rovnakú pravdivostnú hodnotu**. V opačnom prípade je nepravdivá.

Ak p, q sú výroky, tak ekvivalence zapisujeme $p \Leftrightarrow q$. Formálne môžeme pravdivostné hodnoty ekvivalence vyjadriť nasledujúcou tabuľkou.

p	q	$p \Leftrightarrow q$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	1

Ak predpokladáme, že výrok p má pravdivostnú hodnotu $a \in \{0, 1\}$ a výrok q pravdivostnú hodnotu $b \in \{0, 1\}$, tak $p \Leftrightarrow q$ nadobúda pravdivostnú hodnotu $1 - a - b + 2ab$.

1.3 Negácie zložených výrokov

Negácia konjunkcie a disjunkcie

Ako sme už spomenuli, konjunkcia je pravdivá, keď **oba** výroky p a q sú pravdivé. Negácia bude teda pravdivá, ak **aspoň jeden** z nich nie je pravdivý - **aspoň pre jeden** z nich je pravdivá jeho negácia. Slovné spojenie **aspoň jeden** sa však spája s disjunkciou a logickou spojkou **alebo**. Negácia konjunkcie je teda pravdivá, ak je pravdivá negácia prvého výroku, alebo je pravdivá negácia druhého výroku. Formálne to môžeme vyjadriť v nasledujúcej tabuľke.

p	q	$p \wedge q$	$\neg(p \wedge q)$	$\neg p \vee \neg q$
1	1	1	0	0
1	0	0	1	1
0	1	0	1	1
0	0	0	1	1

Napríklad znegujme výrok:

Som hlúpy a šťastný.

Negácia vyzerá nasledujúco:

Nie som hlúpy, alebo nie som šťastný.

Podobne negujeme disjunkciu. Tá je pravdivá, keď je pravdivý **aspoň jeden** z výrokov, ktoré v nej vystupujú. Negácia bude teda pravdivá, keď sú pravdivé negácie **oboch** výrokov, ktoré v disjunkcii vystupujú. Ako sme mali možnosť sa presvedčiť, slovíčko **oboch** sa spája s konjunkciou a spojkou **a zároveň**. Negácia disjunkcie je pravdivá, ak je pravdivá negácia prvého výroku a zároveň je pravdivá negácia druhého výroku. Formálne

KAPITOLA 1. ÚVOD DO LOGIKY

8

to môžeme vyjadriť v nasledujúcej tabuľke.

p	q	$p \vee q$	$\neg(p \vee q)$	$\neg p \wedge \neg q$
1	1	1	0	0
1	0	1	0	0
0	1	1	0	0
0	0	0	1	1

Napríklad znegujme výrok:

Som šťastný, alebo bohatý.

Negácia vyzerá nasledujúco:

Som neštastný a chudobný.

Negácia implikácie

Vráťme sa k výroku o žilinských futbalistoch a mojom stravovaní.

Ak Žilina vyhrala Ligu majstrov, tak zjem kefu.

Tento výrok bude nepravdivý len v prípade, že

Žilina Liga majstrov vyhrala a ja kefu nezjem.

Vidíme, že sme obe zložky spojili spojkou **a**. Prvá zložka implikácie je nezmenená, druhú zložku sme negovali. Negáciu implikácie dostaneme, ak prvú jej zložku necháme nezmenenú, druhú zložku znegujeme a zložky spojíme spojkou **a zároveň**, respektíve **a**. Nasledujúca tabuľka nám formálne opisuje spomínanú situáciu.

p	q	$p \Rightarrow q$	$\neg(p \Rightarrow q)$	$p \wedge \neg q$
1	1	1	0	0
1	0	0	1	1
0	1	1	0	0
0	0	1	0	0

Negáciu implikácie teda môžeme vyjadriť v tvare $p \wedge \neg q$. Častou chybou pri negovaní implikácie je jej prevod na tvar $p \Rightarrow \neg q$ alebo $\neg p \Rightarrow \neg q$. Napríklad

Ak Žilina vyhrala Ligu majstrov, tak nezjem kefu.

Keby náhodou Žilinčania neuspeli, tak celý tento výrok bude pravdivý, ale pravdivá bude v tomto prípade aj pôvodná implikácia, z ktorej sme vyčádzali, takže toto nemôže byť negácia nášho výroku. Podobne sa dá zdôvodniť, že $\neg p \Rightarrow \neg q$ tiež nie je negáciou tejto implikácie. Aj v nasledujúcej tabuľke vidieť, že spomenuté konštrukcie výrokov nemajú opačné pravdivostné hodnoty, ako pôvodná implikácia.

p	q	$\neg p$	$\neg q$	$p \Rightarrow q$	$\neg(p \Rightarrow q)$	$p \Rightarrow \neg q$	$\neg p \Rightarrow \neg q$
1	1	0	0	1	0	0	1
1	0	0	1	0	1	1	1
0	1	1	0	1	0	1	0
0	0	1	1	1	0	1	1

1.4 Kvantifikátory

Existenčný kvantifikátor

Pozrite sa na výrok

Jano je opilec.

Toto tvrdenie vyjadruje vlastnosť istého konkrétneho objektu - nejakého konkrétneho Jana. Ak chceme vyjadriť, že túto vlastnosť môžu mať objekty z nejakého vymedzeného súboru objektov (z nejakej množiny), tak môžeme povedať

Niektoi Slováci sú opilci.

Čiže tvrdíme, že existujú objekty medzi Slovákmi, ktoré majú danú vlastnosť. Toto tvrdenie je pravdivé, ak aspoň jeden Slovák túto vlastnosť má.

KAPITOLA 1. ÚVOD DO LOGIKY

10

Slová *niektorí*, *existujú*, *asoň jeden* sa používajú v existenčných tvrdeniach a nazývame ich pri tomto použití aj existenčné kvantifikátory. V matematickom zápise používame na vyjadrenie existenčného kvantifikátora znak \exists . Napríklad

$$\exists x \in N \quad x < 3.$$

Ak to chceme preložiť z jazyka matematických symbolov do bežného jazyka, ktorým hovoríme, toto tvrdenie bude znieť:

Existuje také prirodzené číslo, ktoré je menšie, ako tri.

Ak máme množinu A a chceme vyjadriť tvrdenie, že niektoré prvky x tejto množiny majú vlastnosť $P(x)$, formálne to môžeme zapisovať:

$$\exists x \in A \quad P(x).$$

Pravdivosť existenčného tvrdenia dokážeme, ak nájdeme prvok s touto vlastnosťou, alebo nepriamo ukážeme, že tento prvok musí existovať.

Všeobecný kvantifikátor

Iným typom je všeobecné tvrdenie, ktoré hovorí, že všetky objekty z nejakého vymedzeného súboru objektov (z nejakej množiny) majú danú vlastnosť.

Každý človek má v sebe niečo dobré.

Vo všeobecných tvrdeniach sa na vyjadrenie množstva používajú najčastejšie slová *každý*, *všetci*. Hovoríme im aj všeobecné kvantifikátory. V matematickom zápise používame na vyjadrenie všeobecného kvantifikátora znak \forall . Napríklad

$$\forall x \in R \quad x^2 \geq 0.$$

Preložené do nášho jazyka

Všetky reálne čísla majú druhú mocninu väčšiu, alebo rovnú nule.

Ak chceme vyjadriť tvrdenie, že každý prvok x množiny A má vlastnosť $P(x)$, formálne to zapisujeme

$$\forall x \in A \ P(x) .$$

Ak chceme dokázať pravdivosť všeobecného tvrdenia, musíme dokázať, že všetky prvky spĺňajú danú vlastnosť.

Negácie

Pozrime sa na všeobecné tvrdenie

Všetky jablká sú červené.

Ak chceme dokázať, že nie je pravdivé (čiže platí jeho negácia), stačí nájsť aspoň jedno jablko, ktoré túto vlastnosť nespĺňa. Negácia tohto výroku teda bude

Niekteré jablká nie sú červené.

Čo sme pri negovaní urobili? Zmenili sme všeobecný kvantifikátor na existenčný a negovali sme vlastnosť. Formálne to môžeme zapísat

$$\neg(\forall x \in A \ P(x)) \Leftrightarrow (\exists x \in A \ \neg P(x)) .$$

Čiže negácia všeobecného tvrdenia je ekvivalentná s tvrdením, že existuje v A prvok, ktorý nemá vlastnosť $P(x)$.

Vezmieme si existenčné tvrdenie

Niekterí profesori sú holohlaví.

Ak by sme chceli dokázať, že nie je pravdivé, museli by sme dokázať, že

Všetci profesori majú vlasy.

Čiže sme zmenili existenčný kvantifikátor na všeobecný a vlastnosť sme negovali. Formálne to môžeme zapísat

$$\neg(\exists x \in A \ P(x)) \Leftrightarrow (\forall x \in A \ \neg P(x)) .$$

KAPITOLA 1. ÚVOD DO LOGIKY

12

Kapitola 2

Množiny

V tejto kapitole sa nebudeme venovať priamo teórii množín, len si priblížime základnú terminológiu a značenie, pretože tie sa využívajú aj v iných oblastiach matematiky. (Kto by mal záujem dozviedieť sa z danej problematiky viac, tomu odporúčame napríklad publikácie [23, 1]).

2.1 Základné pojmy

Čo môžeme považovať za množinu? Napríklad všetci študenti zapísaní do prvého ročníka tvoria množinu. Všetky prirodzené čísla tvoria množinu, čo môžeme zapisať $\{1, 2, 3, \dots\}$. Alebo $\{3, 6, 7\}$ je množina tvorená číslami 3, 6, 7.

Množina je teda súhrn (súbor) určitých dobre rozlíšiteľných objektov, ktoré považujeme za jeden celok.^[8]

Predchádzajúci výrok mal za úlohu trochu priblížiť pojem množiny, ale nemožno ho považovať za definíciu, pretože umožňuje rôzne paradoxy a protirečenia. Na začiatku 20. storočia prišli matematici Bertrand Russell (1872-1970), Ernst Zermelo (1871-1953) a niektorí ďalší so sériou paradoxov, ktoré poukázali na potrebu poriadneho definovania pravidiel, pomocou ktorých by bolo možné množiny definovať a pracovať s nimi. Jeden z týchto

KAPITOLA 2. MNOŽINY

14

paradoxov možno nájsť v knižke [24].

Príklad 2.1.1. Jednému vojakovi prikázali holíť tých a len tých vojakov jeho čaty, ktorí sa neholia sami. Ako sa má tento vojak zachovať k sebe, ak vojenské predpisy prikazujú, že každý vojak musí byť oholený?

Čatu môžeme považovať za množinu vojakov. Rozdeľme ju na dve časti, na vojakov, ktorí sa holia sami a na vojakov, ktorí sa neholia sami. Do ktorej skupiny zaradiť nášho holiča? Ak by bol medzi vojakmi, ktorí sa holia sami, tak by sám seba podľa nariadenia nemal oholiť, a teda by sa neholil sám. Ak by bol v skupine vojakov, ktorí sa neholia sami, tak by mal sám seba oholiť, a teda by neboli v skupine, ktorá sa neholí sama. Ak teda chceme vytvoriť množinu vojakov tejto čaty, ktorí sa holia sami, o našom holičovi nevieme povedať, či do nej patrí, ani či do nej nepatrí.

Aby sa matematika vyhla podobným nepríjemnostiam, matematici vypracovali systémy axióm, z ktorých sa dajú odvodiť pravidlá na vytváranie „slušne“ sa správajúcich množín. Zrejme najpoužívanejší je Zermelo-Fraenkelov axiomatický systém, ktorý uvedieme na záver tejto kapitoly.

Značenie a základná terminológia

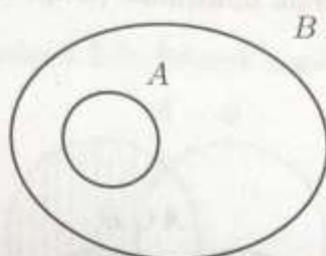
Na vymedzenie množiny používame množinové zátvorky: $\{\dots\}$. Medzi zátvorkami môžeme vymenovať prvky danej množiny alebo uviesť charakteristickú vlastnosť prvkov tejto množiny. Treba si tiež uvedomiť, že pri množinách nezáleží na poradí, v akom vypíšeme ich prvky, ani koľkokrát tie prvky vypíšeme: $\{1, 2, 3\} = \{2, 1, 3\} = \{3, 2, 1\} = \{1, 2, 3, 3\}$. Ak prvek x patrí do množiny A , tak pišeme $x \in A$, v opačnom pripade $x \notin A$. Znamok \emptyset značíme prázdnú množinu. Počet prvkov množiny A označíme $|A|$. Pri nekonečných množinách budeme miesto počtu prvkov používať pojem mohutnosť množiny, čo budeme značiť tiež $|A|$.

Rovnosť množín

Množiny A a B sa rovnajú ($A = B$), ak majú tie isté prvky.

Podmnožiny

Množina A je podmnožinou množiny B , ak každý prvok množiny A je aj prvkom množiny B . Značime to $A \subseteq B$. Platí tiež $\emptyset \subseteq B$ a $B \subseteq B$. Ak chceme zdôrazniť, že množina A je rôzna od B (hovoríme, že A je vlastná podmnožina množiny B), tak používame zápis $A \subset B$.

Obrázok 2.1: Podmnožina množiny

2.2 Ako možno vytvárať množiny

Pozrite sa na niekoľko spôsobov, ako možno vytvárať množiny. Pri konečných množinách s malým počtom prvkov nám stačí tie prvky vymenovať. Další spôsob je pomocou charakteristickej vlastnosti. Napríklad interval $(-\infty, 1)$ môžeme zápisť aj $A = \{x \in \mathbb{R} | x < 1\}$, čo znamená, že prvky tejto množiny sú všetky reálne čísla, ktoré sú mešie ako 1. Pri definovaní množiny pomocou charakteristickej vlastnosti treba byť opatrný, aby sme nedopadli ako náš armádny holič. Ukážeme si ďalšie spôsoby vytvárania nových množín.

Množina všetkých podmnožín

Ak máme množinu A , tak zo všetkých jej podmnožín môžeme vytvoriť množinu $P(A) = \{\emptyset, \dots, A\}$, ktorú tiež nazývame potenčná množina množiny

KAPITOLA 2. MNOŽINY

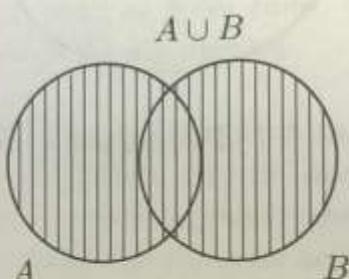
16

A.

Príklad 2.2.1. Ak $A = \{1, 2\}$, tak zo všetkých podmnožín tejto množiny môžeme vytvoriť potenčnú množinu $P(A) = \{\emptyset, \{1\}, \{2\}, \{1, 2\}\}$.

Otázka. Ak A je konečná množina, koľko prvkov obsahuje $P(A)$? Čiže kolko podmnožín má konečná množina? (Odpoveď možno nájsť na strane 113.)

Zjednotenie

Obrázok 2.2: Zjednotenie množín

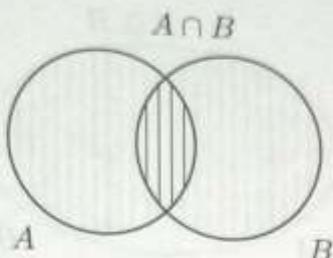
Zjednotenie $A \cup B$ množín A a B obsahuje práve tie prvky, ktoré patria do množiny A alebo B . Všimnime si spojku alebo. Tá nám hovorí, že zjednotenie je definované pomocou disjunkcie. Pre ľubovoľný prvok x platí:

$$x \in A \cup B \iff (x \in A \vee x \in B).$$

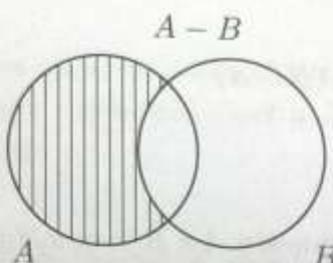
Priek

Priek $A \cap B$ množín A a B obsahuje práve tie prvky, ktoré patria do množiny A a zároveň B . Podľa spojky a zároveň vieme, že priek sa dá definovať pomocou konjunkcie. Pre ľubovoľný prvok x platí:

$$x \in A \cap B \iff (x \in A \wedge x \in B).$$

Obrázok 2.3: Prienik množín

Obrázok 2.4: Rozdiel množín

Rozdiel

Rozdiel $A - B$ množín A a B obsahuje práve tie prvky, ktoré patria do množiny A a **zároveň** nepatria do B . Podobne ako prienik, aj rozdiel množín možno definovať pomocou konjunkcie. Druhú časť výroku však musíme negovať. Pre ľubovoľný prvok x platí:

$$x \in A - B \iff [x \in A \wedge \neg(x \in B)] \iff (x \in A \wedge x \notin B).$$

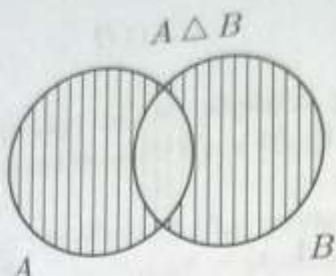
Symetrická diferencia

Symetrická diferencia $A \Delta B$ množín A a B obsahuje tie prvky, ktoré patria práve do jednej z množín A , B . Symetrickú differenciu možno vyjadriť viacerými spôsobmi pomocou predchádzajúcich operácií. Napríklad:

1. $A \Delta B = (A - B) \cup (B - A),$

KAPITOLA 2. MNOŽINY

18

Obrázok 2.5: Symetrická differencia množín

$$2. A \Delta B = (A \cup B) - (B \cap A).$$

Karteziánsky súčin

Karteziánsky súčin $A \times B$ množín A a B je množina všetkých usporiadaných dvojíc, kde prvý prvok dvojice je z množiny A a druhý prvok tejto dvojice je z množiny B . Čiže

$$A \times B = \{(x, y) | x \in A, y \in B\}.$$

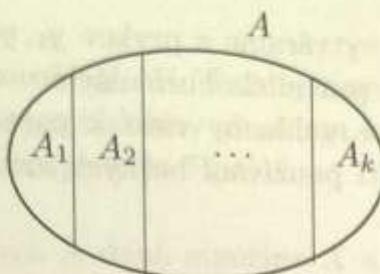
Príklad 2.2.2. Nech $A = \{1, 2\}$, $B = \{x, y\}$. Potom

- $A \times B = \{(1, x), (1, y), (2, x), (2, y)\}$,
- $A \times A = \{(1, 1), (1, 2), (2, 1), (2, 2)\}$.

Rozklad množiny

Množiny A_1, A_2, \dots, A_k tvoria rozklad množiny A , ak $A = A_1 \cup A_2 \cup \dots \cup A_k$ a zároveň pre $\forall i, j \in \{1, \dots, k\}$ ($i \neq j$) platí $A_i \cap A_j = \emptyset$.

Príklad 2.2.3. Ak $A = \{1, 2, 3, 4, 5\}$. Tak množiny $A_1 = \{1, 2\}$, $A_2 = \{3\}$ a $A_3 = \{4, 5\}$ tvoria rozklad množiny A . Iný rozklad tejto množiny je daný množinami $B_1 = \{1, 2\}$, $B_2 = \{3, 4\}$ a $B_3 = \{5\}$.

Obrázok 2.6: Rozklad množiny \$A\$

Príklad 2.2.4. Vezmieme si množinu všetkých prirodzených čísel \$N\$. Potom jej podmnožiny \$N_n\$ všetkých nepárných čísel a \$N_p\$ všetkých párnych čísel tvoria rozklad tejto množiny.

2.3 Rekurzívne definované množiny

Rekurzívne definované množiny sú príkladom rekurzívne definovaných dátových typov, kde nové prvky definujeme pomocou prvkov, ktoré sme definovali v predchádzajúcich krokoch. Začnime príkladom, ktorý je pôvodne uvedený v [17].

Definujme množinu \$A\$ nasledujúco:

1. základný krok definície: \$0 \in A\$
2. konštrukčné kroky: ak \$n \in A \Rightarrow (-n \in A \wedge n+2 \in A)\$.

Prvky množiny \$A\$ sú nasledujúce: \$0, 2, -2, 4, -4, \dots\$. Nie je fažké si uvedomiť, že \$A\$ je množina všetkých párných celých čísel. Množina \$A\$ je definovaná rekurzívne. Vo všeobecnosti je konštrukcia takýchto množín nasledujúca:

1. základný krok definície: \$x_1, x_2, \dots, x_k \in A\$,
2. konštrukčné kroky: ak \$y_1, y_2, \dots, y_l \in A \Rightarrow z_1, z_2, \dots, z_m \in A\$,

kde prvky z_1, z_2, \dots, z_m vytvárame z prvkov y_1, y_2, \dots, y_l pomocou pevne daných (matematických) pravidiel. Formulácia o vytváraní nových prvkov množiny A je nepresná a mohla by viest k paradoxom podobným tomu o armádnom holičovi. Pri používaní bežných aritmetických operácií však problémy mať nebudeme.

2.4 Doplňok: Zermelov-Fraenkelov systém axióm

Na ukážku uvádzame Zermelov-Fraenkelov systém axióm (Abraham Fraenkel 1891-1965). Pomocou týchto axióm možno odvodiť všetku matematiku, s ktorou sa bežne stretávate. Treba však poznamenať, že toto odvodzovanie môže byť veľmi komplikované. Keby sme chceli odvodiť z týchto axióm, že $2 + 2 = 4$, potrebovali by sme na to niekoľko tisíc krokov. (Viac možno nájsť v [17] a [19].)

Axióma rovnosti množín. Dve množiny sa rovnajú práve vtedy, keď majú tie isté prvky. Formálne to môžeme zapísať takto:

$$\forall A \forall B [(\forall x(x \in A \iff x \in B)) \iff (A = B)]$$

Axióma zjednotenia množín. Nech S je množina (systém množín). Potom existuje taká množina Z , ktorá obsahuje práve tie prvky, ktoré patria aspoň do jednej množiny systému S .

$$\forall S \exists Z \forall x [x \in Z \iff (\exists A \in S \ x \in A)]$$

Množinu Z nazývame zjednotenie množín systému S .

Axióma dvojprvkovej množiny. Pre každé dve množiny x a y existuje množina $\{x, y\}$, ktorej jedinými prvkami sú x a y .

Axióma nekonečnej množiny. Existuje nekonečná množina. Môžeme ju definovať napríklad takto: nech X je neprázdna množina taká, že pre $\forall y \in X$ aj množina $\{y\}$ je prvkom X .

Axióma potenčnej množiny. Ku každej množine A existuje množina, ktorej prvkami sú všetky podmnožiny množiny A . Táto množina sa nazýva potenčná množina a označujeme ju $P(A)$.

Schéma separácie. Nech je daná množina X a výroková funkcia F . Potom existuje podmnožina množiny X , ktorá obsahuje práve tie prvky $y \in X$, pre ktoré je výrok $F(y)$ pravdivý.

Schéma nahradenia. Obrazom množiny pri zobrazení je opäť množina.

Axióma fundovanosti. Pre každú neprázdnú množinu X platí, že obsahuje aspoň jeden prvok $Y \in X$ taký, že $X \cap Y = \emptyset$. (Táto axióma zabraňuje napríklad existencii množiny, ktorá obsahuje samu seba ako svoj prvok.)

Axióma výberu. Nech S je neprázdný systém navzájom disjunktných množín. Potom existuje taká množina H , že pre každú množinu $A \in S$ je $H \cap A$ jednoprvková množina.

KAPITOLA 2. MNOŽINY

22

číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine. Táto množina je nazývaná *množinou súčtu*. Číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine, je nazývané *súčtom* týchto čísel.

Číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine, je nazývané *množinou súčtu*. Číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine, je nazývané *súčtom* týchto čísel.

Množina, ktorá obsahuje všetky čísla, ktoré sú v množine, je nazývaná *množinou všetkých čísel*. Číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine, je nazývané *súčtom* týchto čísel.

Množina, ktorá obsahuje všetky čísla, ktoré sú v množine, je nazývaná *množinou všetkých čísel*. Číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine, je nazývané *súčtom* týchto čísel.

Množina, ktorá obsahuje všetky čísla, ktoré sú v množine, je nazývaná *množinou všetkých čísel*. Číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine, je nazývané *súčtom* týchto čísel.

Množina, ktorá obsahuje všetky čísla, ktoré sú v množine, je nazývaná *množinou všetkých čísel*. Číslo, ktoré je výsledkom súčtu všetkých čísel, ktoré sú v množine, je nazývané *súčtom* týchto čísel.

Kapitola 3

Čísla a číselné množiny

3.1 Prirodzené čísla

Prirodzené čísla $N = \{1, 2, 3, \dots\}$ boli prvé čísla, ktoré sa v histórii ľudstva objavili. Odhaduje sa, že to mohlo byť niekedy v období pred 12000 rokmi. Bežne ich používame na označenie počtu objektov alebo na určenie poradia. Počas histórie sa objavilo mnoho spôsobov, ako zapisovať čísla. Od najstarších spôsobov, čo boli zárezy do dreva a do kosti (kde počet zárezov zodpovedal napríklad počtu ulovených zvierat), cez grécke a rímske zapisovanie čísel, až po dnešné zapisovanie čísel pomocou pozičných sústav.

Zápis prirodzených čísel v rôznych pozičných sústavách

Číselná sústava sa nazýva pozičnou sústavou, ak výsledné číslo závisí od pozície cifier. Dnes najviac používame zápis čísla v desiatkovej sústave. Vezmíme napríklad nasledujúce číslo zapísané v desiatkovej sústave

$$563014 = 5 \cdot 10^5 + 6 \cdot 10^4 + 3 \cdot 10^3 + 0 \cdot 10^2 + 1 \cdot 10^1 + 4 \cdot 10^0 .$$

Pre číslo x s ciframi $a_k a_{k-1} \dots a_2 a_1 a_0$ dostávame

$$x = a_k \cdot 10^k + a_{k-1} \cdot 10^{k-1} + \dots + a_2 \cdot 10^2 + a_1 \cdot 10^1 + a_0 \cdot 10^0 ,$$

KAPITOLA 3. ČÍSLA A ČÍSELNÉ MNOŽINY

24

kde $a_i \in \{0, \dots, 9\}$ je cifra daného čísla a túto číslicu násobíme príslušnou mocninou čísla desať.

Okrem číselnej sústavy so základom desať sa používajú napríklad dvojková, osmičková, šestnáštiková a jedenáštiková sústava.

V dvojkovej sústave používame na zápis čísel len číslice 0, 1 a tieto číslice násobíme mocninou čísla dva.

V šestnáštikovej sústave potrebujeme na zápis čísla 16 číslic, takže okrem číslic 0, 1, ..., 9 používame aj znaky A, B, C, D, E, F , kde znaku A zodpovedá hodnota 10, znaku B zodpovedá hodnota 11, ..., znaku F zodpovedá hodnota 15.

V jedenáštikovej sústave, ktorá sa používa v kódovaní, potrebujeme na zápis čísla 11 číslic. Sú to 0, 1, ..., 9, X , kde X zodpovedá hodnote 10. Napríklad každá kniha má priradený ISBN kód. Posledná (kontrolná) číslica tohto kódu je číslica v jedenáštikovej sústave s hodnotou od 0 do X .

Číslo, ktoré je v pozičnej sústave so základom z reprezentované postupnosťou cífer $(a_k a_{k-1} \dots a_2 a_1 a_0)_z$ nadobúda hodnotu

$$x = a_k \cdot z^k + a_{k-1} \cdot z^{k-1} + \dots + a_2 \cdot z^2 + a_1 \cdot z^1 + a_0 \cdot z^0 .$$

Príklad 3.1.1. Číslo, ktoré má v desiatkovej sústave tvar

$$2589 = 2 \cdot 10^3 + 5 \cdot 10^2 + 8 \cdot 10 + 9 ,$$

možno v šestnáštikovej sústave zapísať $(A1D)_{16}$, pretože

$$2589 = 10 \cdot 16^2 + 1 \cdot 16 + 13 .$$

Do dvojkovej sústavy možno toto číslo prepísať takto

$$2589 = 2^{11} + 2^9 + 2^4 + 2^3 + 2^2 + 2^0 = (101000011101)_2 .$$

V jedenáštikovej sústave to je

$$2589 = 1 \cdot 11^3 + 10 \cdot 11^2 + 4 \cdot 11 + 4 = (1X44)_{11} .$$

Kódovanie prirodzených čísel v počítači

Základný fakt, ktorý si pri reprezentácii čísel v počítači musíme uvedomiť je, že na uloženie čísla máme vyhradený fixný priestor. Na reprezentáciu čísla môžeme použiť napríklad 8 bitov, 16 bitov atď. To znamená, že pri 8 bitovej reprezentácii môžeme zapísat $2^8 = 256$ čísel (na každú pozíciu máme na výber dve možnosti: 0 alebo 1) v rozsahu od $0 = (00000000)_2$ do $255 = (11111111)_2$ a pri n bitovej reprezentácii 2^n čísel v rozsahu od 0 do $2^n - 1$.

Pozrime sa, ako fungujú aritmetické operácie pri takejto reprezentácii. Sčítajme napríklad nasledujúce dve osembitové čísla

$$(00101110)_2 + (10001101)_2 = (10111011)_2 ,$$

čo korešponduje so súčtom $46 + 141 = 187$. Vezmieme teraz súčet čísel $255 + 1$ v dvojkovej sústave:

$$(11111111)_2 + (00000001)_2 = (100000000)_2 .$$

Ak máme 8-bitovú reprezentáciu čísel, tak výsledok súčtu bude 8-bitové číslo $(00000000)_2 = 0$ (väčšina softvéru však má túto situáciu ošetrenú a upozorní, že sme mimo daného číselného typu). V počítači teda funguje aritmetika trochu inak, ako sme zvyknutí. Pohybujeme sa akoby po kružnici. Viac o kódovaní prirodzených čísel v počítači možno nájsť v [15].

Matematická indukcia

Množinu prirodzených čísel N možno definovať rekurzívne nasledujúcim spôsobom:

1. základný krok definície: $1 \in N$
2. konštrukčné kroky: ak $n \in N \Rightarrow n + 1 \in N$.

Intuícia nám hovorí (a v tomto prípade nás nesklame), že takto možno generovať každý prvok množiny prirodzených čísel. Tento fakt možno využiť ako

KAPITOLA 3. ČÍSLA A ČÍSELNÉ MNOŽINY

26

jednu z metód dokazovania. Ide o princíp matematickej indukcie. Ukážme si na príklade, ako to funguje.

Príklad 3.1.2. Nech A je množina všetkých takých prirodzených čísel k , pre ktoré platí rovnosť

$$1 + 2 + \dots + k = \frac{k(k+1)}{2} . \quad (3.1)$$

Kedže $1 = 1 \cdot (1+1)/2$, tak $1 \in A$. Predpokladajme teraz, že prirodzené číslo $n \in A$, čiže pre toto číslo platí

$$1 + 2 + \dots + n = \frac{n(n+1)}{2} .$$

Potom dostávame:

$$\begin{aligned} 1 + 2 + \dots + n + (n+1) &= \frac{n(n+1)}{2} + (n+1) \\ &= \frac{n(n+1) + 2(n+1)}{2} \\ &= \frac{(n+1)(n+2)}{2}, \end{aligned}$$

čiže pre $n+1$ dostávame

$$1 + 2 + \dots + n + (n+1) = \frac{(n+1)(n+2)}{2},$$

z čoho vyplýva, že $n+1 \in A$.

Zhríme si teda faktky o množine A :

1. $1 \in A$,

2. ak prirodzené číslo $n \in A$, potom aj $n+1 \in A$,

ale to znamená, že množina A je definovaná rekúrziu rovnakým spôsobom ako množina prirodzených čísel, takže $A = N$ a rovnosť (3.1) platí pre všetky prirodzené čísla.

Sformulujme to teraz ako metódu dôkazu [6]:

1. Dokázali sme, že rovnosť (3.1) platí pre $n = 1$.
2. Predpokladali sme, že vlastnosť (3.1) platí pre nejaké prirodzené číslo n (indukčný predpoklad) a z toho sme odvodili, že rovnosť (3.1) musí platiť aj pre prirodzené číslo $n + 1$.

Potom uvedená vlastnosť musí platiť pre všetky prirodzené čísla.

Príklad 3.1.3. *Dokážeme, že*

$$1 + 3 + 5 + \cdots + (2n - 1) = n^2 . \quad (3.2)$$

(Napríklad $1 + 3 = 2^2$, alebo $1 + 3 + 5 = 3^2$.) Pre $n = 1$ táto rovnosť platí, pretože $1 = 1^2$. Predpokladajme, že pre nejaké $n \in N$ rovnosť (3.2) platí. Potom pre $n + 1$ dostávame:

$$1 + 3 + 5 + \cdots + (2n - 1) + (2n + 1) = n^2 + 2n + 1 = (n + 1)^2 .$$

Ak rovnosť (3.2) platí pre prirodzené číslo n , tak platí aj pre $n + 1$. Potom musí platiť pre všetky prirodzené čísla.

3.2 Celé čísla

Kódovanie celých čísel v počítači

Ak chceme reprezentovať v počítači aj záporné čísla, budeme potrebovať o danom číslе informáciu navyše - jeden bit si musíme vyhradiť pre informáciu o znamienku daného čísla. Ak máme n -bitové čísla, najvyšší bit je znamienkový, kde 0 zodpovedá znamienku plus a 1 znamienku minus. Zvyšných $n - 1$ bitov sa použije na zápis čísla.

Prvá možnosť, ktorá nás pri kódovaní záporných čísel napadne je zrejme **priamy kód**:

Vyjadrieme najprv absolútnu hodnotu čísla pomocou $n - 1$ bitov a najvyšší (znamienkový) bit zvolíme 1. Napríklad $49 \rightarrow (00110001)_2$ a $-49 \rightarrow$

KAPITOLA 3. ČÍSLA A ČÍSELNÉ MNOŽINY

28

$(10110001)_2$. Nevýhodou tejto reprezentácie je, že v nej nefungujú základné aritmetické operácie. Sčítajme napríklad čísla -49 a 9 v tejto reprezentácii:

$$(10110001)_2 + (00001001)_2 = (10111010)_2 ,$$

kde $(10111010)_2 = -58$.

Z tohto dôvodu sa hľadala reprezentácia celých čísel, ktorá bude zachovávať základné aritmetické operácie. Túto vlastnosť spĺňa **doplňkový kód** (niekde sa nazýva dvojkový doplnok, v angličtine two's complement). Kladné číslo v tomto kóde kódujeme rovnako, ako v priamom kóde, kde najvyšší bit má hodnotu 0 (znamienko plus) a zvyšných $n - 1$ bitov obsahuje dvojkový zápis tohto čísla. Záporné číslo vytvoríme tak, že všetky 0 (aj v znamienkovom bite) zmeníme na 1 , všetky 1 na 0 a k tomuto číslu pripočítame 1 .

Príklad 3.2.1.

$49 = (00110001)_2$	\longrightarrow	$(11001110)_2$	\longrightarrow	$(11001111)_2$	$=$	-49
$40 = (00101000)_2$	\longrightarrow	$(11010111)_2$	\longrightarrow	$(11011000)_2$	$=$	-40
$127 = (01111111)_2$	\longrightarrow	$(10000000)_2$	\longrightarrow	$(10000001)_2$	$=$	-127
$0 = (00000000)_2$	\longrightarrow	$(11111111)_2$	\longrightarrow	$(00000000)_2$	$=$	0

Sčítajme -49 a 9 v tomto kódovaní:

$$(11001111)_2 + (00001001)_2 = (11011000)_2 ,$$

ale $(11011000)_2$ je v doplnkovom kóde -40 .

Sčítajme -1 a 1 . Pri súčte

$$(11111111)_2 + (1)_2 = (100000000)_2$$

si musíme uvedomiť, že na reprezentáciu používame obmedzený počet bitov (v príklade len osem) a v tejto reprezentácii daný súčet vyzerá nasledujúco:

$$(11111111)_2 + (00000001)_2 = (00000000)_2 .$$

Problémy kódovania v doplnkovom kóde súvisia podobne ako pri prirodzených číslach s obmedzeným rozsahom. Vezmieme súčet $127 + 2$:

$$(01111111)_2 + (00000010)_2 = (10000001)_2 ,$$

$$\text{ale } (10000001)_2 = -127.$$

Čiže platí niečo podobné, ako sme spomenuli pri prirodzených číslach. Ak sa dostaneme mimo rozsahu, aritmetické operácie nefungujú. V kapitole venovanej teórii čísel sa vrátíme k tomu, prečo sa začal používať doplnkový kód a s akou aritmetikou to vlastne počítač pracuje. Ďalšie informácie možno nájsť napríklad v [15].

3.3 Racionálne čísla

Prvé zmienky o racionálnych číslach možno nájsť už v starovekom Egypte a Mezopotámii. Racionálne čísla sú čísla, ktoré vieme zapísat v tvare zlomku $\frac{a}{b}$, kde $a, b \in \mathbb{Z}$, $b \neq 0$. Množinu všetkých racionálnych čísel označujeme \mathbb{Q} .

Zápis racionálnych čísel v rôznych pozičných sústavách

Zoberme racionálne číslo $3/8$. Desatinný rozvoj tohto čísla je $0,375 = 3 \cdot 10^{-1} + 7 \cdot 10^{-2} + 5 \cdot 10^{-3}$. Skúsme ho zapísat v dvojkovej sústave. Musíme toto číslo previesť na tvar

$$a_1 \cdot 2^{-1} + a_2 \cdot 2^{-2} + a_3 \cdot 2^{-3} + \dots ,$$

kde $a_i \in \{0, 1\}$. V tomto prípade máme

$$0,375 = 0 \cdot 2^{-1} + 1 \cdot 2^{-2} + 1 \cdot 2^{-3} = (0,011)_2 .$$

Ukážme si postup, pomocou, ktorého môžeme nájsť zápis čísla $z \in (0, 1)$ v dvojkovej sústave. Predpokladajme, že $z = a_1 \cdot 2^{-1} + a_2 \cdot 2^{-2} + a_3 \cdot 2^{-3} + \dots$

KAPITOLA 3. ČÍSLA A ČÍSELNÉ MNOŽINY

30

$a_4 \cdot 2^{-4} + \dots$. Potrebujeme zistiť hodnotu číslíc a_1, a_2, a_3, \dots . Vynásobme z číslom dva:

$$2z = a_1 \cdot 2^0 + a_2 \cdot 2^{-1} + a_3 \cdot 2^{-2} + a_4 \cdot 2^{-3} + \dots$$

Čísla a_1 sa teda dostala pred desatinou čiarku a nie je ľahké ju zistiť. Vezmíme teraz číslo

$$z_1 = a_2 \cdot 2^{-1} + a_3 \cdot 2^{-2} + a_4 \cdot 2^{-3} + \dots$$

(Číslo z_1 dostaneme z čísla $2z$ tak, že berieme do úvahy len časť za desatinou čiarkou.) Vynásobme z_1 číslom dva:

$$2z_1 = a_2 \cdot 2^0 + a_3 \cdot 2^{-1} + a_4 \cdot 2^{-2} + \dots$$

Vidíme, že čísla a_2 sa dostala pred desatinou čiarku a ľahko ju zistíme. Takto môžeme postupovať ďalej a čísla a_3, a_4, \dots postupne posúvať pred desatinou čiarku až pokiaľ nedostaneme za desatinou čiarkou nulu alebo nezistíme, že sa čísla periodicky opakujú (v najhoršom prípade si povieme, že nás to už nebaví a výpočet ukončíme). Ukážme si to na príkladoch.

Príklad 3.3.1. Prevedme číslo $z = 0,625$ do dvojkovej sústavy.

$$\begin{array}{rclcrclcrcl} z & = & 0,625 & 2z & = & 1,25 & \longrightarrow & a_1 & = & 1 \\ z_1 & = & 0,25 & 2z_1 & = & 0,5 & \longrightarrow & a_2 & = & 0 \\ z_2 & = & 0,5 & 2z_2 & = & 1,0 & \longrightarrow & a_3 & = & 1 \\ z_3 & = & 0,0 & & & & & & & \end{array}$$

Čiže $0,625 = (0,101)_2$.

Zapišme teraz číslo $0,1$ do dvojkovej sústavy.

$$\begin{array}{rclcrclcrcl} z & = & 0,1 & 2z & = & 0,2 & \longrightarrow & a_1 & = & 0 \\ z_1 & = & 0,2 & 2z_1 & = & 0,4 & \longrightarrow & a_2 & = & 0 \\ z_2 & = & 0,4 & 2z_2 & = & 0,8 & \longrightarrow & a_3 & = & 0 \\ z_3 & = & 0,8 & 2z_3 & = & 1,6 & \longrightarrow & a_4 & = & 1 \\ z_4 & = & 0,6 & 2z_4 & = & 1,2 & \longrightarrow & a_5 & = & 1 \\ z_5 & = & 0,2 & 2z_5 & = & 0,4 & \longrightarrow & a_6 & = & 0 \\ & & & & & \ddots & & & & \end{array}$$

Celý postup sa bude ďalej opakovať, takže $0,1 = (0,\overline{00011})_2$.

To znamená, že číslo $0,1$ je vyjadrené v dvojkovej sústave nekonečným periodickým zápisom a dôsledok tohto faktu je, že ani takéto číslo nevieme v počítači presne reprezentovať.

3.4 Reálne čísla

Už Gréci v staroveku prišli na to, že existujú čísla, ktoré nie sú racionálne. Napríklad číslo $\sqrt{2}$ (veľkosť uhlopriečky štvorca so stranou 1) nevieme zapisať v tvare zlomku $\frac{a}{b}$. Sformulujme to ako tvrdenie a dokážme ho.

Veta 3.4.1. *Číslo $\sqrt{2}$ nie je racionálne číslo.*

Dôkaz. (Sporom.) Predpokladajme, že platí negácia tohto tvrdenia, čiže $\sqrt{2}$ je racionálne číslo: $\sqrt{2} = \frac{a}{b}$, kde $a, b \in \mathbb{Z}$, $b \neq 0$. Predpokladajme, že

zlomok $\frac{a}{b}$ je už upravený na základný tvar. Potom $2 = \frac{a^2}{b^2}$ a $a^2 = 2b^2$. Čiže a^2 je párne číslo. Odtiaľ dostávame, že a je tiež párne číslo. (Ak by nebolo, aj a^2 by bolo nepárne.) Potom existuje $x \in \mathbb{N}$ také, že $a = 2x$, $a^2 = 4x^2 = 2b^2$ a tiež $b^2 = 2x^2$. Podobne ako pre a platí, že b musí byť párne. Čiže existuje $y \in \mathbb{N}$ také, že $b = 2y$. To je v spore s predpokladom, že $\frac{a}{b}$ je zlomok v základnom tvaru, pretože sa dá zjednodušiť dvojkou:

$$\frac{a}{b} = \frac{2x}{2y}.$$

(Mohli by sme si povedať, že $\frac{a}{b}$ sice nie je v základnom tvaru, ale $\frac{x}{y}$ už áno. Podobnými úvahami by sme dospeli k tomu, že aj $\frac{x}{y}$ sa dá zjednodušiť dvojkou a takto by to mohlo pokračovať do nekonečna.) Takže musí platiť pôvodné tvrdenie, že $\sqrt{2}$ nie je racionálne číslo.

Ukázalo sa teda, že racionálne čísla nepostačujú, ale historicky to bola ešte dlhá cesta k zavedeniu reálnych čísel. Ďalšie zaujímavosti sa čitateľ môže

dozvedieť napríklad v [14, 2]. Množinu všetkých reálnych čísel označujeme \mathbb{R} . Každé reálne číslo vieme zapísat pomocou desatinného rozvoja. Ak je jeho rozvoj za desatinou čiarkou konečný, alebo nekonečný, periodicky sa opakujúci, tak ide o spomínané racionálne čísla. Ak je desatinný rozvoj tohto čísla nekonečný neperiodický (napríklad $\sqrt{2}$, π), tak hovoríme o číslach iracionálnych.

Kódovanie reálnych čísel v počítači

Hned na úvod si musíme uvedomiť, že naše možnosti sú veľmi obmedzené a v skutočnosti vieme v počítači reprezentovať len podmnožinu množiny racionálnych čísel. Poznáme dva základné spôsoby ich kódovania: kódovanie v pevnej rádovej čiarke a kódovanie v pohyblivej rádovej čiarke. (Viac možno nájsť v [15].)

- Pri kódovaní v pevnej rádovej čiarke máme na reprezentáciu celej aj zlomkovej časti čísla pevný počet bitov (povedzme s bitov pre celú a t bitov pre zlomkovú časť). Číslo x potom môžeme vyjadriť zápisom

$$(a_{s-1}a_{s-2}\dots a_1a_0, a_{-1}a_{-2}\dots a_{-t})_2 ,$$

kde $a_i \in \{0, 1\}$, čo predstavuje hodnotu:

$$x = \sum_{i=-t}^{s-1} a_i \cdot 2^i .$$

- Pri kódovaní v pohyblivej rádovej čiarke používame nasledujúce vyjadrenie čísel: $x = m \cdot 2^e$, kde číslo m sa nazýva mantisa a je z intervalu $(\frac{1}{2}, 1)$, e sa nazýva exponent a je to celé číslo. Na kódovanie takéhoto čísla potrebujeme s bitov na vyjadrenie čísla m (prvá číslica je vždy 1, takže sa neukladá a jeden bit je znamienkový) a t bitov na vyjadrenie e , ako celého čísla.

3.5 Komplexné čísla

Vieme, že rovnica $x^2 = -1$ nemá riešenie v reálnych číslach, pretože druhá mocnina každého reálneho čísla je väčšia alebo rovná nule. Pri niektorých výpočtoch (konkrétnie pri riešení kubických rovníc) sa však ukázalo, že by mohlo byť užitočné, keby sme existenciu riešení rovníc tohto typu pripustili. Dôležitým momentom bolo, keď sa o $\sqrt{-1}$ začalo uvažovať ako o číslе. Toto číslo značíme i . Je jasné, že $\sqrt{-1} = i$ nie je reálne číslo. Toto číslo nazveme imaginárna jednotka. Pomocou nej môžeme konštruovať komplexné čísla – teda čísla, ktoré sa dajú zapísat v tvare $a + bi$, kde $a, b \in R$. Množina všetkých komplexných čísel je teda množina

$$C = \{a + bi \mid a, b \in R\}.$$

Vieme, že $i^2 = -1$, $i^3 = -i$, $i^4 = 1$. Veľkosť komplexného čísla $z = a + bi$ vypočítame takto:

$$|z| = \sqrt{a^2 + b^2}.$$

Cislo $\bar{z} = a - bi$ nazveme komplexne združené k číslu $z = a + bi$. Pre súčin týchto čísel platí

$$z\bar{z} = a^2 + b^2 = |z|^2.$$

Aritmetické operácie s komplexnými číslami

Sčítanie a odčítovanie.

$$(a + bi) + (c + di) = (a + c) + (b + d)i,$$

$$(a + bi) - (c + di) = (a - c) + (b - d)i.$$

Násobenie.

$$(a + bi)(c + di) = ac + adi + bci + bdi^2 = (ac - bd) + (ad + bc)i.$$

Delenie.

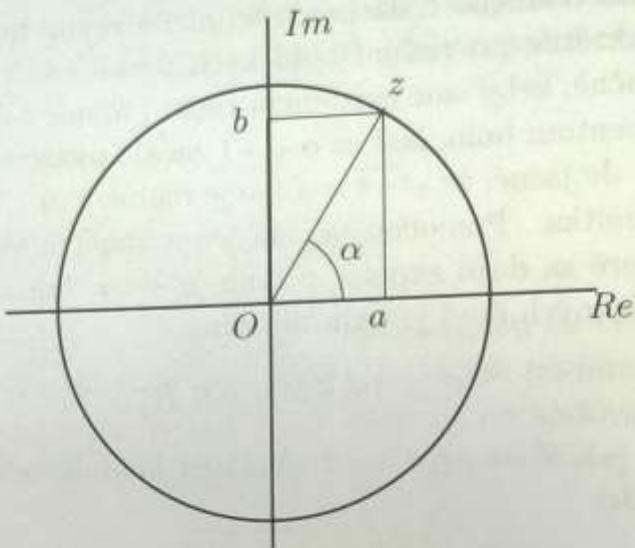
$$(a + bi) : (c + di) = \frac{a + bi}{c + di} \cdot \frac{c - di}{c - di} = \frac{(ac + bd) + (bc - ad)i}{c^2 + d^2}.$$

KAPITOLA 3. ČÍSLA A ČÍSELNÉ MNOŽINY

34

Goniometrický tvar komplexného čísla

Nech je dané komplexné číslo $z = a + bi$. Ako vidieť na obrázku (3.1):

Obrázok 3.1: Komplexné číslo znázornené v komplexnej rovine

$\sin \alpha = b/|z|$ a $\cos \alpha = a/|z|$. Komplexné číslo možno vyjadriť v tvare:

$$z = |z| \cdot (\cos \alpha + i \cdot \sin \alpha) .$$

Toto vyjadrenie sa nazýva goniometrický tvar komplexného čísla. Možno ho s výhodou použiť pri počítaní s komplexnými číslami. Nech $z = |z| \cdot (\cos \alpha + i \cdot \sin \alpha)$ a $y = |y| \cdot (\cos \beta + i \cdot \sin \beta)$.

Potom pre násobenie $z \cdot y$ platí:

$$z \cdot y = |z| \cdot |y| \cdot (\cos(\alpha + \beta) + i \cdot \sin(\alpha + \beta)) .$$

Pre delenie:

$$\frac{z}{y} = \frac{|z|}{|y|} \cdot (\cos(\alpha - \beta) + i \cdot \sin(\alpha - \beta)) .$$

Pre r -tú mocninu (kde $r \in R$):

$$z^r = |z|^r \cdot (\cos(r \cdot \alpha) + i \cdot \sin(r \cdot \alpha)) .$$

Kedže r je reálne číslo, tak posledný vzťah nám dáva návod, ako počítať taktiež odmocninu z komplexného čísla. Ak $r = \frac{1}{n}$, tak pre n -tú odmocninu komplexného čísla z platí:

$$z^{\frac{1}{n}} = |z|^{\frac{1}{n}} \left(\cos\left(\frac{\alpha}{n}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{\alpha}{n}\right) \right).$$

Toto číslo sa niekedy nazýva aj hlavná odmocnina čísla z . Za odmocniny z tohto čísla však považujeme všetky riešenia rovnice $x^n = z$ (z algebry vieme, že v množine komplexných čísel je ich presne n), ktoré sa dajú vyjadriť nasledujúco:

$$z_k = z^{\frac{1}{n}} = |z|^{\frac{1}{n}} \left(\cos\left(\frac{2k\pi + \alpha}{n}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{2k\pi + \alpha}{n}\right) \right),$$

kde $k = 0, 1, \dots, n - 1$.

Príklad 3.5.1. Vypočítajme druhú a tretiu odmocninu z čísla $z = i$. Pre jeho veľkosť platí $|z| = 1$ a toto číslo zvierajú s reálnou osou uhol $\pi/2$, takže jeho goniometrický tvar je

$$z = 1 \cdot \left(\cos \frac{\pi}{2} + i \cdot \sin \frac{\pi}{2} \right).$$

Druhé odmocniny vypočítame nasledujúco:

$$\begin{aligned} z_0 &= 1^{\frac{1}{2}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{2} \cdot \frac{\pi}{2}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{2} \cdot \frac{\pi}{2}\right) \right) = \\ &= \cos\left(\frac{\pi}{4}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{\pi}{4}\right) = \\ &= \frac{\sqrt{2}}{2} + \frac{\sqrt{2}}{2}i, \\ z_1 &= 1^{\frac{1}{2}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{2} \cdot \left(2\pi + \frac{\pi}{2}\right)\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{2} \cdot \left(2\pi + \frac{\pi}{2}\right)\right) \right) = \\ &= \cos\left(\frac{5\pi}{4}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{5\pi}{4}\right) = \\ &= -\frac{\sqrt{2}}{2} - \frac{\sqrt{2}}{2}i. \end{aligned}$$

KAPITOLA 3. ČÍSLA A ČÍSELNÉ MNOŽINY

36

Tretie odmocniny sú nasledujúce:

$$\begin{aligned}
 z_0 &= 1^{\frac{1}{3}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{3} \cdot \frac{\pi}{2}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{3} \cdot \frac{\pi}{2}\right) \right) = \\
 &= \cos\left(\frac{\pi}{6}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{\pi}{6}\right) = \\
 &= \frac{\sqrt{3}}{2} + \frac{1}{2}i, \\
 z_1 &= 1^{\frac{1}{3}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{3} \cdot \left(2\pi + \frac{\pi}{2}\right)\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{3} \cdot \left(2\pi + \frac{\pi}{2}\right)\right) \right) = \\
 &= \cos\left(\frac{5\pi}{6}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{5\pi}{6}\right) = \\
 &= -\frac{\sqrt{3}}{2} + \frac{1}{2}i, \\
 z_2 &= 1^{\frac{1}{3}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{3} \cdot \left(4\pi + \frac{\pi}{2}\right)\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{3} \cdot \left(4\pi + \frac{\pi}{2}\right)\right) \right) = \\
 &= \cos\left(\frac{3\pi}{2}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{3\pi}{2}\right) = \\
 &= -i.
 \end{aligned}$$

Príklad 3.5.2. Vypočítajme všetky štvrté odmocniny z čísla $z = 1$. Za hlavnú štvrtú odmocninu považujeme číslo 1, štvrté odmocniny sú však všetky štyri riešenia rovnice $x^4 = 1$ z množiny komplexných čísel.

$$\begin{aligned}
 z_0 &= 1^{\frac{1}{4}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{4} \cdot 0\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{4} \cdot 0\right) \right) = \\
 &= \cos(0) + i \cdot \sin(0) = \\
 &= 1, \\
 z_1 &= 1^{\frac{1}{4}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{4} \cdot 2\pi\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{4} \cdot 2\pi\right) \right) = \\
 &= \cos\left(\frac{\pi}{2}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{\pi}{2}\right) = \\
 &= i,
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 z_2 &= 1^{\frac{1}{4}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{4} \cdot (4\pi)\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{4} \cdot (4\pi)\right) \right) = \\
 &= \cos(\pi) + i \cdot \sin(\pi) = \\
 &= -1, \\
 z_3 &= 1^{\frac{1}{4}} \cdot \left(\cos\left(\frac{1}{4} \cdot 6\pi\right) + i \cdot \sin\left(\frac{1}{4} \cdot 6\pi\right) \right) = \\
 &= \cos\left(\frac{3\pi}{2}\right) + i \cdot \sin\left(\frac{3\pi}{2}\right) = \\
 &= -i.
 \end{aligned}$$

Binárne relácie

4.1. Definícia binárnej relácie

Definíciu súvisí s tým, že v matematike sa často potrebuje označiť vztahy medzi rôzne objekty. Napríklad v geometrii je významné označiť, ktoré sú v jednotlivých bodoch rotačné osy, alebo ktoré sú v jednotlivých bodoch súčasťou istej strany.

Definíciu súvisí s tým, že v matematike sa často potrebuje označiť vztahy medzi rôzne objekty. Napríklad v geometrii je významné označiť, ktoré sú v jednotlivých bodoch rotačné osy, alebo ktoré sú v jednotlivých bodoch súčasťou istej strany.

Definíciu súvisí s tým, že v matematike sa často potrebuje označiť vztahy medzi rôzne objekty. Napríklad v geometrii je významné označiť, ktoré sú v jednotlivých bodoch rotačné osy, alebo ktoré sú v jednotlivých bodoch súčasťou istej strany.

Definíciu súvisí s tým, že v matematike sa často potrebuje označiť vztahy medzi rôzne objekty. Napríklad v geometrii je významné označiť, ktoré sú v jednotlivých bodoch rotačné osy, alebo ktoré sú v jednotlivých bodoch súčasťou istej strany.

KAPITOLA 3. ČÍSLA A ČÍSELNÉ MNOŽINY

38

$$\begin{aligned} & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{2}} = \sqrt{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt{2}} = \frac{\sqrt{2}}{2} \\ & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{4}} = \sqrt[4]{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt[4]{2}} = \frac{\sqrt[4]{2}}{2} \\ & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{8}} = \sqrt[8]{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt[8]{2}} = \frac{\sqrt[8]{2}}{2} \\ & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{16}} = \sqrt[16]{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt[16]{2}} = \frac{\sqrt[16]{2}}{2} \\ & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{32}} = \sqrt[32]{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt[32]{2}} = \frac{\sqrt[32]{2}}{2} \\ & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{64}} = \sqrt[64]{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt[64]{2}} = \frac{\sqrt[64]{2}}{2} \\ & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{128}} = \sqrt[128]{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt[128]{2}} = \frac{\sqrt[128]{2}}{2} \\ & \left(\frac{1}{2} \right)^{\frac{1}{256}} = \sqrt[256]{\frac{1}{2}} = \frac{1}{\sqrt[256]{2}} = \frac{\sqrt[256]{2}}{2} \end{aligned}$$

Ukážte, že pro každé celé číslo $n \geq 1$ je výraz $\left(\frac{1}{2}\right)^{\frac{1}{2^n}}$ racionální.

Kapitola 4

Binárne relácie

4.1 Definícia binárnej relácie

S binárnymi reláciami sa stretávame od prvých ročníkov základnej školy. Napríklad s reláciami na prirodzených číslach, ktoré sú vyjadrené znakmi $=, <, >$.

Definícia 4.1.1. Nech $A \times B$ je karteziánsky súčin dvoch neprázdných množín. Každá podmnožina $R \subseteq A \times B$ tohto karteziánskeho súčinu je binárna relácia z A do B . Ak $A = B$ (čiže $R \subseteq A \times A$), tak hovoríme o binárnej relácii na množine A .

Binárna relácia teda vyjadruje, či je medzi dvomi prvkami x, y nejaký vopred špecifikovaný vzťah (vtedy platí, že usporiadaná dvojica $(x, y) \in R$), alebo nie je (vtedy platí $(x, y) \notin R$). Miesto značenia $(x, y) \in R$ dávame často prednosť značeniu xRy a hovoríme, že x je v relácii R s y . Napríklad používame zápis $x < y$ a nie $(x, y) \in <$.

Uvedme niekoľko príkladov.

Príklad 4.1.1. Nech $A = \{1, 2, 3\}$, $B = \{u, v\}$. Príklady relácií z A do B , respektíve na množine A sú $R_1 \subseteq A \times B$ a $R_2 \subseteq A \times A$, kde $R_1 = B$,

KAPITOLA 4. BINÁRNE RELÁCIE

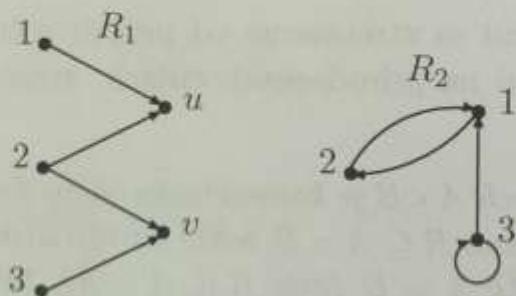
40

$\{(1, u), (2, u), (2, v), (3, v)\}$ a $R_2 = \{(2, 1), (3, 1), (1, 2), (3, 3)\}$.

Príklad 4.1.2. Nech S je množina všetkých študentov fakulty XYZ a P množina všetkých predmetov, ktoré možno navštievoať na danej fakulte. Potom $S \times P$ je množina obsahujúca všetky usporiadane dvojice v tvare $(\text{študent}, \text{predmet})$. Definujme binárnu reláciu $R_{\text{navst}} \subseteq S \times P$ takto: x je v relácii R_{navst} s y (čiže $(x, y) \in R_{\text{navst}}$), ak študent $x \in S$ navštievoval predmet $y \in P$.

Príklad 4.1.3. Nech F je množina všetkých ľudí s kontom na facebooku. Definujme reláciu $R_p \subseteq F \times F$ nasledujúco: osoba x je v relácii R_p s osobou y , ak x je v zozname priateľov y . Značíme to xR_py . Nie je ľahké si uvedomiť, že pre túto reláciu špeciálne platí: ak xR_py , potom aj yR_px .

Niekedy je výhodné binárne relácie z A do B (na množine A) reprezentovať pomocou šípkových diagramov. Prvky množín A , B môžeme značiť, ako body v rovine a relačný vzťah xRy značíme šípkou z bodu x do bodu y . Na obrázku 4.1 máme diagramy relácií R_1 a R_2 z príkladu 4.1.1.

Obrázok 4.1: Diagramy relácií z príkladu 4.1.1

4.2 Vlastnosti binárnych relácií na množine

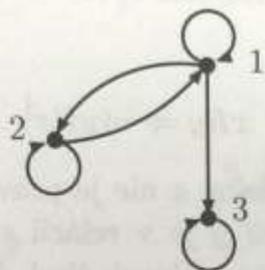
Pozrime sa teraz lepšie na vlastnosti binárnych relácií na množine. Nech je daná množina $A \neq \emptyset$.

1. Hovoríme, že relácia $R \subseteq A \times A$ je **reflexívna** ak pre

$$\forall x \in A \quad xRx .$$

Čiže každý prvok množiny A je v relácii sám so sebou. Napríklad relácia \leq na množine reálnych čísel (ale aj prirodzených čísel, celých čísel a ďalších množinách) je takisto reláciou. Na obrázku 4.2 máme ďalší príklad reflexívnej relácie na množine $A = \{1, 2, 3\}$. Pri reflexívnej relácii musí byť slúčka (šípka začínajúca aj končiaca v tom istom prvku) pri každom prvku tejto množiny. Ak existuje aspoň jeden prvok, ktorý nie je v relácii sám so sebou, tak relácia nie je reflexívna.

2. Hovoríme, že relácia $R \subseteq A \times A$ je **symetrická**, ak pre $\forall x, y \in A$ je

Obrázok 4.2: Reflexívna relácia

nasledujúci výrok pravdivý:

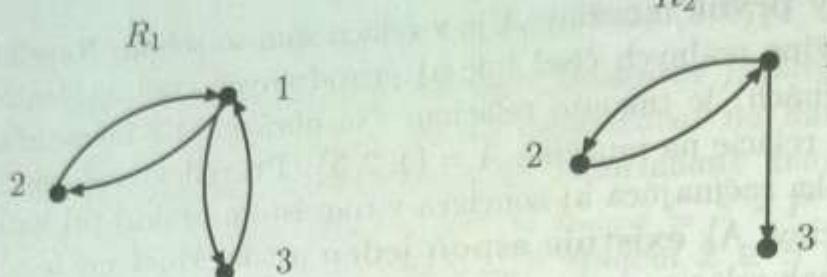
$$xRy \Rightarrow yRx .$$

Uvedený výrok je implikácia, takže je nepravdivý len v prípade, ak x je v relácii R s y (je splnený predpoklad), ale y nie je v relácii R s x . Ak nájdeme aspoň jednu dvojicu prvkov $x, y \in A$, pre ktorú výrok nie je pravdivý, tak relácia nie je symetrická. Príkladom symetrickej relácie je relácia „byť priateľom“ na facebooku. Na obrázku 4.3 máme príklad symetrickej relácie R_1 a relácie R_2 , ktorá nie je symetrická (pretože 1 je v relácii s 3, ale naopak to neplatí). Pri grafickej reprezentácii symetrickej relácie musí platiť, že medzi každou dvojicou prvkov existuje buď dvojica proti sebe idúcich šípok, alebo žiadna šípka. Ak nájdeme takú dvojicu rôznych prvkov, medzi ktorými je len jedna šípka (na obrázku 4.3 dvojica 1, 3 pre R_2), tak relácia nie je symetrická.

3. Hovoríme, že relácia $R \subseteq A \times A$ je **asymetrická**, ak pre $\forall x, y \in A$ je

KAPITOLA 4. BINÁRNE RELÁCIE

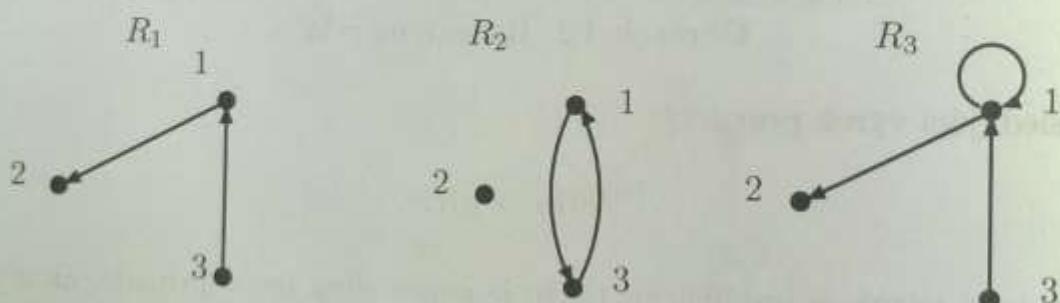
42

Obrázok 4.3: Symetrická relácia R_1 a relácia R_2 , ktorá nie je symetrická
nasledujúci výrok pravdivý:

$$xRy \Rightarrow \neg(yRx).$$

Tento výrok je opäť implikáciou a nie je pravdivý len v tom prípade, keď x je v relácii s y , a zároveň y je v relácii s x . Príkladom asymetrickej relácie je relácia $<$ na množine reálnych čísel. Na obrázku 4.4 máme príklad

Obrázok 4.4: Asymetrická relácia R_1 a relácie R_2 , R_3 , ktoré nie sú asymetrické

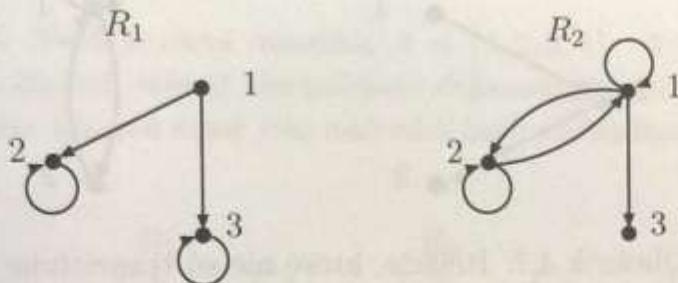
asymetrickej relácie R_1 a relácií R_2 , R_3 , ktoré nie sú asymetrické. Diagram asymetrickej relácie nemôže obsahovať dvojicu proti sebe idúcich šípk, ani slučku pri žiadnom prvku. Medzi každou dvojicou rôznych prvkov môže byť najviac jedna šípka.

4. Hovoríme, že relácia $R \subseteq A \times A$ je **antisymetrická**, ak pre $\forall x, y \in A$ je nasledujúci výrok pravdivý:

$$(xRy \wedge yRx) \Rightarrow x = y.$$

Opäť ide o implikáciu. Takže tento výrok nie je pravdivý, ak je prvak x v relácii s prvkom y , aj y s x a x, y sú navzájom rôzne prvky množiny A . Typickým príkladom antisymetrickej relácie je relácia \leq (ak $x \leq y$ a zároveň $y \leq x$, tak $x = y$). Na obrázku 4.5 máme antisymetrickú reláciu R_1 a reláciu R_2 , ktorá nie je antisymetrická. Vidíme, že antisymetrickosť je zoslabením asymetrickosti. Opäť máme zakázané dvojice proti sebe idúcich šípok medzi rôznymi prvkami, ale v tomto prípade sú slučky dovolené. Relácia R_3 na obrázku 4.4 je antisymetrická, ale nie je asymetrická.

5. Hovoríme, že relácia $R \subseteq A \times A$ je **tranzitívna**, ak pre $\forall x, y, z \in A$ je

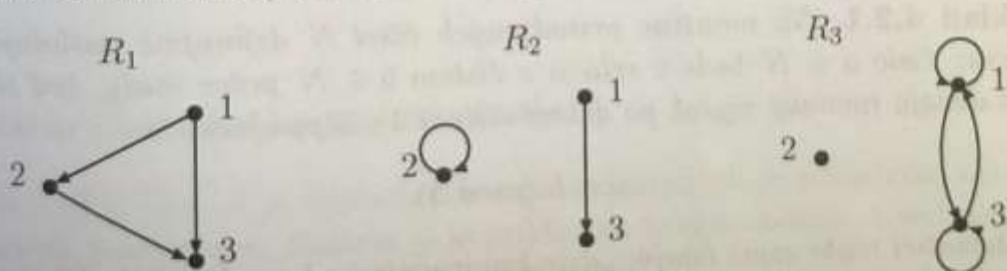

Obrázok 4.5: Antisymetrická relácia R_1 a R_2 , ktorá nie je antisymetrická

nasledujúci výrok pravdivý:

$$xRy \wedge yRz \Rightarrow xRz .$$

Príkladom tranzitívnych relácií sú $<$, \leq na množine reálnych čísel (ak $x \leq y$

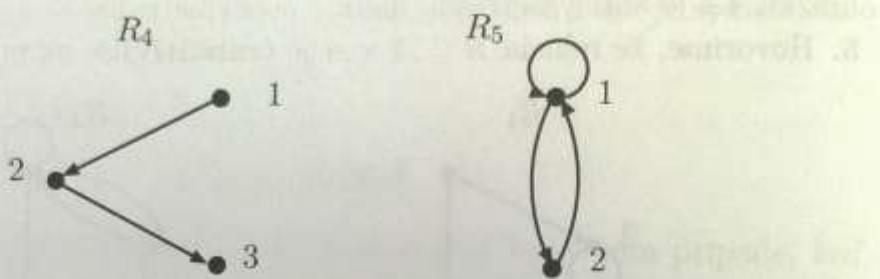
Obrázok 4.6: Tranzitívne relácie R_1 , R_2 , R_3

a zároveň $y \leq z$, tak $x \leq z$). Keďže spomínaný výrok je opäť implikácia,

KAPITOLA 4. BINÁRNE RELÁCIE

44

relácia nebude tranzitívna, ak existuje aspoň jedna trojica prvkov $x, y, z \in A$ taká, že xRy a zároveň yRz , ale x nie je v relácii s prvkom z . Na obrázku 4.6 máme príklady tranzitívnych relácií R_1, R_2, R_3 na množine $A = \{1, 2, 3\}$. V prípade R_2 si musíme uvedomiť, že predpoklad $(xR_2y \wedge yR_2z) \rightarrow (xR_2z)$ implikácie z definície nie je pre túto reláciu nikdy splnený, preto je táto implikácia pre R_2 vždy pravdivá. Na obrázku 4.7 máme príklady relácií R_4, R_5 , ktoré nie sú tranzitívne. V druhom prípade máme $2R_51$ a zároveň $1R_52$, ale 2 nie je

Obrázok 4.7: Relácie, ktoré nie sú tranzitívne

v relácii R_5 s 2.

Relácia ekvivalencie

Relácia $R \subseteq A \times A$ je reláciou ekvivalencie, ak je reflexívna, symetrická, tranzitívna.

Príklad 4.2.1. Na množine prirodzených čísel N definujme nasledujúcu reláciu: číslo $a \in N$ bude v relácii s číslom $b \in N$ práve vtedy, keď tieto čísla dávajú rovnaký zvyšok po delení číslom 3. Zapisujeme to

$$a \equiv b \pmod{3}$$

(matematici tento zápis čítajú: „ a je kongruentné s b modulo 3“). Ukážeme, že táto relácia je reláciou ekvivalencie.

i) Aby bola relácia reflexívna, pre $\forall x \in N$ má platí $x \equiv x \pmod{3}$. Čiže x a x majú dávať rovnaký zvyšok po delení číslom 3, čo určite platí.

ii) Ako sme hovorili, ak $x \equiv y \pmod{3}$, číslo x dáva rovnaký zvyšok po

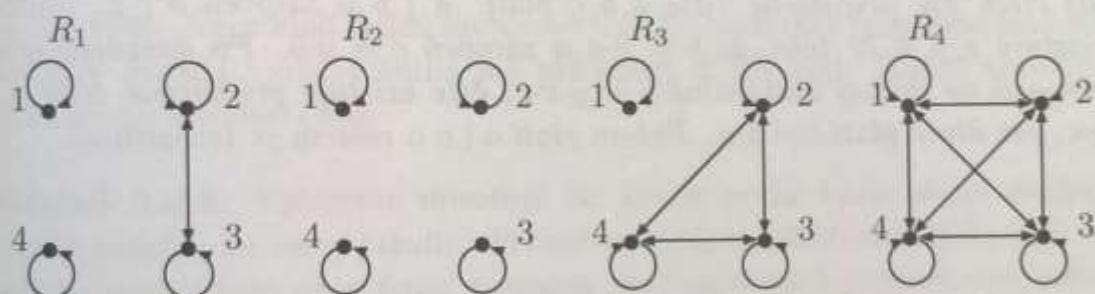
delení číslom 3 ako y . Potom to môžeme otočiť a povedať, že y dáva rovnaký zvyšok po delení trojkou ako x . Takže platí aj $y \equiv x \pmod{3}$ a táto relácia je symetrická.

iii) Ak pre nejaké $x, y, z \in N$ platí $x \equiv y \pmod{3}$ a zároveň $y \equiv z \pmod{3}$, tak čísla x, y, z dávajú rovnaký zvyšok po delení trojkou, preto môžeme písť aj $x \equiv z \pmod{3}$, takže ide o tranzitívnu reláciu.

Ako vidieť, táto relácia je reláciou ekvivalencie.

Uvedme ešte príklady relácií ekvivalencie na konečnej množine.

Príklad 4.2.2. Nech je daná množina $A = \{1, 2, 3, 4\}$. Na obrázku (4.8) máme príklady štyroch relácií ekvivalencie definovaných na tejto množine. (Dvojice protisebe idúcich šípok sme nahradili kvôli prehľadnosti jednou obojsmernou.)

Obrázok 4.8: Relácie ekvivalencie

Relácia čiastočného usporiadania

Relácia $R \subseteq A \times A$ je čiastočným usporiadaním, ak je reflexívna, antisymetrická, tranzitívna. Relácia \leq je príkladom takejto relácie. Uvedme ešte jeden príklad relácie čiastočného usporiadania.

Príklad 4.2.3. Ukážeme, že relácia „delí“, definovaná na množine prirodzených čísel je reláciou čiastočného usporiadania. Pre túto reláciu používame značenie $a | b$. Čítame to a delí b (myslí sa tým, že a je deliteľom b , nie a

KAPITOLA 4. BINÁRNE RELÁCIE

46

delené b , ako býva častou chybou). Vieme, že prirodzené číslo a je deliteľom prirodzeného čísla b práve vtedy, keď existuje prirodzené číslo x také, že $b = x \cdot a$. Tento jednoduchý fakt nám pomôže pri dokazovaní, že naša relácia je reflexívna, antisymetrická a tranzitívna.

- i) Pre ľubovoľné $a \in N$ platí, že a je deliteľom samého seba (čiže $a | a$), takže táto relácia je reflexívna.
- ii) Nech pre prirodzené čísla $a, b \in N$ platí: $a | b$ a zároveň $b | a$. Potom existujú $x, y \in N$ také, že $b = x \cdot a$ a zároveň $a = y \cdot b$. Po dosadení druhej rovnosti do prvej dostávame $b = x \cdot y \cdot b$, čiže $1 = x \cdot y$, čo pre $x, y \in N$ platí len v prípade, ak $x = y = 1$. To znamená, že $a = b$. Pre ľubovoľné $a, b \in N$ je teda výrok:

ak $(a | b \text{ a zároveň } b | a)$, potom $a = b$

pravdivý a relácia je antisymetrická.

- iii) Nech pre prirodzené čísla $a, b, c \in N$ platí: $a | b$ a zároveň $b | c$. Potom existujú $x, y \in N$ také, že $b = x \cdot a$ a zároveň $c = y \cdot b$. Po dosadení prvej rovnosti do druhej dostávame $c = y \cdot x \cdot a$, čiže existuje prirodzené číslo $z = y \cdot x$, pre ktoré platí $c = z \cdot a$. Potom platí $a | c$ a relácia je tranzitívna.

Kapitola 5

Funkcie

Skôr, ako definujeme pojem funkcie, uveďme si situácie, kde sa s nimi môžeme stretnúť. Napríklad každé motorové vozidlo musí mať priradené evidenčné číslo. Každá vydaná kniha má priradený ISBN kód. Každé narodené dieťa dostáva rodné číslo.

Príklad 5.0.4. Vytvorime množinu A , ktorej prvky budú všetci študenti prvého ročníka na vašej fakulte. Priradme každému študentovi jeho vek. Ak chceme opísat toto priradenie pomocou matematických pojmov, tak máme funkciu (zobrazenie), ktorá každému prvku množiny A (študentovi) priradí práve jedno prirodzené číslo (jeho vek). Zapisujeme to $f : A \rightarrow N$.

V predchádzajúcim príklade sú dôležité slová **každému** prvku množiny A priradíme **práve jeden** prvok množiny N .

Funkcia je pravidlo, ktoré každému prvku nejakej množiny priradí práve jeden prvok inej (alebo tej istej) množiny. Presná definícia je nasledujúca:

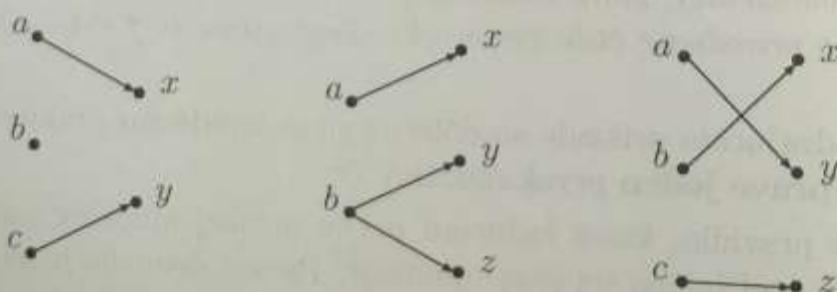
Definícia 5.0.1. Binárna relácia $f \subset A \times B$ sa nazýva funkcia z množiny A do množiny B (značíme to $f : A \rightarrow B$), ak pre $\forall x \in A$ existuje práve jeden prvok $y \in B$ taký, že $x f y$. Množina A sa nazýva definičný obor (množina vzorov) a množina B sa nazýva obor hodnôt (množina obrazov).

Predpis xy , ktorý sme použili v definícii, sa pri funkciách veľmi nepoužíva. Radšej budeme písť $f(x) = y$.

Miesto slova funkcia sa často používa názov zobrazenie. K slovuu funkcia sa prikloníme, pretože je to pojem, ktorý je bližší informatike.

5.1 Grafická reprezentácia funkcií

Niekteré funkcie môžeme znázorniť graficky. V mnohých prípadoch nám toto grafické znázornenie umožňuje ľahšie určiť niektoré vlastnosti takto zobrazenej funkcie. Vezmieme si funkciu $f : A \rightarrow B$. Ak sú množiny A a B malé, môžeme použiť na znázornenie f šípkový diagram. Na obrázku 5.1 máme príklad troch diagramov. Prvky množiny A , teda definičného oboru sú umiestnené vľavo. Prvky množiny B , teda oboru hodnôt vpravo a priradenie je zobrazené šípkou. Vidíme, že len posledný z diagramov zodpovedá funkcií. Prvý nespĺňa podmienku, že každému prvku z A je priradený pravok z B . Druhý diagram nespĺňa podmienku, že priradujeme práve jeden pravok.

Obrázok 5.1: Čo je a čo nie je funkcia?

5.2 Niektoré vlastnosti funkcií

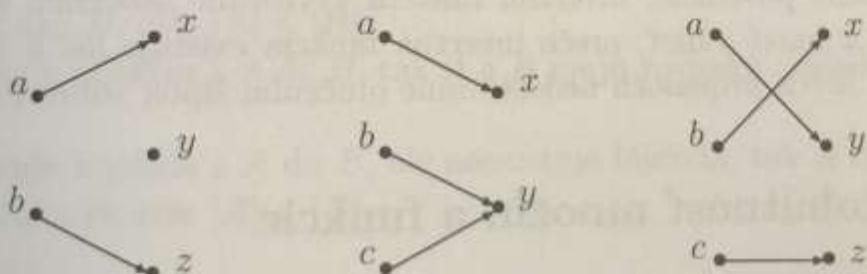
Vráťme sa k príkladu s evidenčnými číslami motorových vozidiel. Vieme, že dve rôzne autá nemôžu mať rovnaké evidenčné číslo. Ak zobrazenie $f : A \rightarrow B$ priradí každej dvojici navzájom rôznych prvkov z množiny A dva rôzne prvky z B , tak hovorime, že f je **injektívna** (alebo **prostá**) funkcia.

Zoberme si množinu všetkých detí narodených na Slovensku v roku 2004. Priradme každému dieťaťu dátum jeho narodenia. Toto priradenie je funkcia, pretože každé dieťa (prvok množiny A) má priradený práve jeden dátum narodenia (prvok množiny B). Je známe, že každý deň spomenutého roka sa narodilo aspoň jedno dieťa (v skutočnosti to bolo podľa údajov Slovenského štatistického úradu v priemere 136 detí za deň).

Ak ku každému prvku y množiny B existuje prvok x množiny A taký, že $f(x) = y$, potom túto funkciu nazývame **surjektívna**.

Ak je nejaká funkcia súčasne injektívna aj surjektívna, potom takúto funkciu nazývame **bijektívna**.

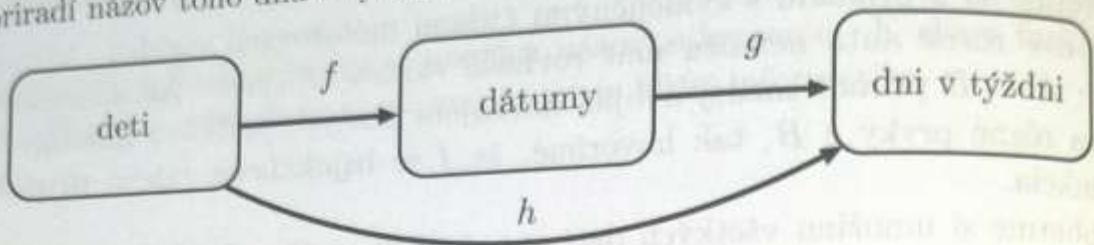
Na obrázku 5.2 sú po poradí príklady funkcií: injektívnej, ale nie surjektívnej; surjektívnej, ale nie injektívnej; bijektívnej.

Obrázok 5.2: Injektívna, surjektívna a bijektívna funkcia

Zoberme si opäť množinu detí narodených na Slovensku v roku 2004 a funkciu f , ktorá priradí každému dieťaťu dátum jeho narodenia. Definujme funkciu g , ktorá každému dňu v roku 2004 priradí deň v týždni, ktorý zodpovedal tomuto dátumu. Spojením týchto funkcií v poradí: najprv ap-

likujeme f , potom g , dostávame zloženú funkciu h , ktorá každému dieťaťu priradí názov toho dňa v týždni, kedy sa narodilo (pozri obrázok 5.3).

Obrázok 5.3: Príklad zloženej funkcie

Všeobecne hovoríme, že pre dvojicu funkcií $f : A \rightarrow B$ a $g : B \rightarrow C$ je funkcia $h : A \rightarrow C$, kde pre ľubovoľné $x \in A$ platí $h(x) = g(f(x))$, **zloženou funkciou**.

Ak je funkcia $f : A \rightarrow B$ bijektívna, potom k nej môžeme definovať **inverznú funkciu** $f^{-1} : B \rightarrow A$ takú, že pre ľubovoľné $y \in B$ platí:

$$f^{-1}(y) = x \iff f(x) = y.$$

Zjednodušene povedané, inverznú funkciu vytvoríme otočením šípok. Na obrázku 5.2 hned vidieť, prečo inverzná funkcia existuje len k bijektívnej funkcií. V iných prípadoch nedostávame otočením šípok vôbec funkciu.

5.3 Mohutnosť množín a funkcie

Venujme pozornosť otázke: aký je vzťah medzi počtom prvkov dvojice konečných množín, ak existuje medzi nimi injektívna, surjektívna alebo bijektívna funkcia. Pozrime sa na obrázok 5.2.

Pozorovanie. i) Ak existuje injekcia z A do B (prvý a tretí príklad na zmieňovanom obrázku), tak pre počet prvkov oboch množín platí vzťah $|A| \leq |B|$.

ii) Ak existuje surjekcia z A do B (druhý a tretí príklad na zmieňovanom obrázku), tak pre počet prvkov oboch množín platí vzťah $|A| \geq |B|$.

- iii) Ak existuje bijekcia z A do B (tretí príklad na zmieňovanom obrázku), tak pre počet prvkov oboch množín platí vzťah $|A| = |B|$.
- Zdôvodnenie.* i) Z definície funkcie vieme, že každému prvku množiny A je priradený práve jeden prvak. Z každého prvku množiny A vychádza práve jedna šípka. Máme teda $|A|$ šípok. Z definície injektívnej funkcie vyplýva, že do každého prvku množiny B smeruje najviac jedna šípka, čiže prvkov B nemôže byť menej, ako je šípok.
- ii) Do každého prvku množiny B smeruje najmenej jedna šípka. Potom prvkov B nemôže byť viac, ako je šípok.
- iii) Spojením nerovností z i) a ii) dostávame $|A| = |B|$.

Presvedčili sme sa, že pomocou funkcií s danými vlastnosťami môžno porovnávať počet prvkov konečných množín. (Neskôr využijeme tieto fakty pri kombinatorickom počítaní možností.) Ako je to s nekonečnými množinami? Dali by sa napríklad injekcia a bijekcia využiť na porovnávanie nekonečných množín?

Nielen dali, ale sa to tak aj robi. Pri nekonečných množinách však radšej, ako o počte prvkov, hovoríme o mohutnosti množiny.

Nech teda A a B sú ľubovoľné množiny.

1. Ak existuje injekcia z A do B , tak A má menšiu, nanajvýš rovnakú mohutnosť ako B , čiže $|A| \leq |B|$.
2. Ak existuje bijekcia z A do B , tak A a B majú rovnakú mohutnosť, čiže $|A| = |B|$.
3. Ak existuje injekcia z A do B , ale neexistuje bijekcia, tak A má menšiu mohutnosť ako B , čiže $|A| < |B|$.

Príklad 5.3.1. Označme množinu všetkých párnych prirodzených čísel N_p . Nie je ľahké si uvedomiť, že funkcia f_1 z množiny N_p do množiny všetkých prirodzených čísel N daná predpisom $f_1(k) = k$ je injekcia. Platí teda, že $|N_p| \leq |N|$. Toto sme asi očakávali, pretože množina párnych prirodzených čísel je podmnožinou množiny prirodzených čísel. Na druhej strane funkcia f_2 z množiny N do množiny N_p daná predpisom $f_2(k) = 2k$ je bijekcia, pretože každým dvom rôznym prirodzeným číslam m a n sú priradené dve rôzne párne čísla $2m$ a $2n$ (takže ide o injekciu). Každé párne číslo $2k$ má

KAPITOLA 5. FUNKCIE

52

svoj vzor k v množine prirodzených čísel (takže je to aj surjekcia).

$$\begin{array}{ccc} 1 & \longrightarrow & 2 \\ 2 & \longrightarrow & 4 \\ 3 & \longrightarrow & 6 \\ & \vdots & \\ k & \longrightarrow & 2k \\ & \vdots & \end{array}$$

Potom dostávame, že $|N_p| = |N|$. Narazili sme na jav, ktorý pri konečných množinách nepozorujeme. Podmnožina N_p množiny N má rovnakú mohutnosť, ako samotná N . Zdalo by sa, že všetkých prirodzených čísel je viac ako párnych, ale bijekcia f_2 nám umožňuje popárovať ich tak, že každému prirodzenému číslu vieme priradiť práve jedno párne číslo.

Priklad 5.3.2. Porovnajme množiny prirodzených a celých čísel. Použime nasledujúcu funkciu z N do Z :

$$\begin{array}{ccc} 1 & \longrightarrow & 0 \\ 2 & \longrightarrow & 1 \\ 3 & \longrightarrow & -1 \\ 4 & \longrightarrow & 2 \\ 5 & \longrightarrow & -2 \\ & \vdots & \\ 2k & \longrightarrow & k \\ 2k+1 & \longrightarrow & -k \\ & \vdots & \end{array}$$

Nie je ľahké si uvedomiť, že ľubovoľné dve rôzne prirodzené čísla majú rôzne obrazy v Z a každé celé číslo má svoj vzor v množine N (premyslite si to). Z existencie bijekcie vyplýva, že $|N| = |Z|$.

Toto boli pomerne prekvapujúce výsledky, ktoré nám hovoria, že nekonečné množiny sa správajú inak ako konečné a budeme musieť pri práci s nimi postupovať opatrnejšie.

Príklad 5.3.3. [24] Ešte väčšie prekvapenie nastane, keď porovnáme množinu prirodzených a kladných racionálnych čísel. Zrejme väčšina z vás očakáva, že kladných racionálnych čísel je viac. V tomto (mylnom) názore nás môže utvrdiť takáto úvaha:

Vieme, že $N \subset Q^+$. Ak zoberieme ľubovoľné dve za sebou idúce prirodzené čísla $n, n+1$ (ktoré sú samozrejme aj z Q^+), určite nájdeme racionálne číslo q , pre ktoré $n < q < n+1$ (dokonca existuje nekonečne veľa takých čísel). Takže kladných racionálnych čísel by malo byť oveľa viac. Ako sme naznačili, táto úvaha je nesprávna! Zrada spočíva v tom, že sme sa intuitívne snažili previesť skúsenosti, ktoré máme s konečnými množinami, na množiny nekonečné. Ak máme množiny $A = \{1, 2\}$ a $B = \{1, 3/2, 2\}$, tak je jasné, že prvky množiny B nemožno očíslovať číslami z A tak, aby mal každý prvok z B priradené iné číslo. Ak by A bola množina všetkých prirodzených čísel, mohli by sme do nej znova a znova "načriť" a vybrať ďalšie číslo použiteľné na očíslovanie prvkov množiny B .

Ukážme, ako možno zoradiť a očíslovať všetky racionálne čísla. Pomôžeme si nasledujúcou tabuľkou:

1/1					
1/2	2/1				
1/3	2/2	3/1			
1/4	2/3	3/2	4/1		
1/5	2/4	3/3	4/2	5/1	

⋮

V prvom riadku máme zlomok a/b ($a, b \in N$), pre ktorý platí: $a+b=2$, v druhom riadku sú zlomky, pre ktoré máme $a+b=3$, v k -tom riadku sú zlomky, pre ktoré platí $a+b=k+1$. Číslovať (zoradovať) tieto zlomky môžeme po riadkoch, pričom pri číslovaní vynechávame zlomky, ktoré nie

KAPITOLA 5. FUNKCIE

54

sú v základnom tvaru. Začiatok čislovania vyzerá takto:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	\dots
\downarrow											
$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{2}{1}$	$\frac{1}{3}$	$\frac{3}{1}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{4}{1}$	$\frac{1}{5}$	$\frac{5}{1}$	

Takto by sme mohli pokračovať. Dá sa dokázať, že funkcia, ktorej začiatok je v predchádzajúcej tabuľke, je bijekcia - to znamená, že $|N| = |Q^+|$. Podobne sa dá dokázať, že $|Z| = |Q|$, z čoho môžeme odvodiť $|N| = |Q|$.

Príklad 5.3.4. [24] Porovnajme teraz množiny prirodzených a reálnych čísel. Ukažeme, že reálnych čísel je viac, ako prirodzených, čiže množina reálnych čísel má väčšiu mohutnosť, ako množina prirodzených čísel (podobne celých aj racionálnych). Ukažeme, že prirodzených čísel je dokonca menej, ako reálnych čísel z intervalu $(0, 1)$. Budeme postupovať sporom. Predpokladajme, že ich je rovnako. Čiže existuje bijekcia z N do $(0, 1)$ (ktorá nám usporiadala čísla z $(0, 1)$ v nejakom poradí). Napríklad:

$$\begin{aligned} 1 &\longrightarrow 0, a_{11}a_{12}a_{13}\dots a_{1n}\dots \\ 2 &\longrightarrow 0, a_{21}a_{22}a_{23}\dots a_{2n}\dots \\ 3 &\longrightarrow 0, a_{31}a_{32}a_{33}\dots a_{3n}\dots \\ &\vdots \\ n &\longrightarrow 0, a_{n1}a_{n2}a_{n3}\dots a_{nn}\dots \\ &\vdots \end{aligned}$$

kde $a_{ij} \in \{0, 1, 2, \dots, 9\}$ predstavuje j -tu cifru i -teho čísla. Niektoré reálne čísla môžu mať dva zápis, napríklad: $0, 1$ a $0, 099999\dots$ predstavujú to isté číslo. Všeobecne platí, že

$$0, a_1a_2a_3\dots a_k000\dots = 0, a_1a_2a_3\dots (a_k - 1)999\dots,$$

kde $a_k \neq 0$. V takýchto prípadoch budeme brať do úvahy zápis používajúci nuly namiesto zápisu, kde sú od istého desatinného miesta samé deviatky. Vezmieme teraz číslo $0, b_1b_2b_3\dots b_n\dots$, ktoré zostrojíme nasledujúco: vezmeme prvé reálne číslo a jeho prvú cifru a_{11} . Ak je táto cifra rovná 1, tak

5.4. DÔSLEDKY PREDCHÁDZAJÚCICH ÚVAH V INFORMATIKE 55

$b_1 = 2$, ak $a_{11} \neq 1$, tak položíme $b_1 = 1$. Teraz zoberieme druhé reálne číslo a jeho druhú cifru a_{22} a urobíme to isté: ak $a_{22} = 1$, tak $b_2 = 2$, ak $a_{22} \neq 1$, tak položíme $b_2 = 1$. Podobne zostrojíme cifru b_3 z cifry a_{33} a pre ľubovoľné $n \in N$ máme

$$b_n = \begin{cases} 2 & \text{ak } a_{nn} = 1 \\ 1 & \text{ak } a_{nn} \neq 1 \end{cases}$$

Objasníme si to na príklade:

$$\begin{array}{ll} 1 & \longrightarrow 0,165481\dots \\ 2 & \longrightarrow 0,459283\dots \\ 3 & \longrightarrow 0,231873\dots \\ 4 & \longrightarrow 0,112211\dots \\ 5 & \longrightarrow 0,111117\dots \\ 6 & \longrightarrow 0,543267\dots \end{array}$$

Potom číslo b bude začínať nasledujúco: $0,212121\dots$. Takéto číslo sa však v zozname čísel, ktoré sú spomenutou bijekciou priradené číslam $1, 2, 3, \dots$ nenachádza, pretože sa od každého z nich odlišuje aspoň na jednom desatinnom mieste. Od prvého sa odlišuje cifrou na prvom desatinnom mieste, od druhého na druhom desatinnom mieste, od tretieho na treťom, všeobecne od n -tého čísla na n -tom desatinnom mieste atď. Dospeli sme k sporu, že uvedené zobrazenie je bijekcia. Takáto bijekcia nemôže existovať. Platí teda, že $|N| < |\langle 0, 1 \rangle|$. Potom nie je ľahké odvodiť, že $|N| < |R|$.

Dôkaz z predchádzajúceho príkladu pochádza od nemeckého matematika Georga Cantora (1845-1918). Nazýva sa Cantorova metóda diagonalizácie a tento princíp bol neskôr použitý pri dokazovaní niektorých výsledkov dôležitých pre teoretickú informatiku (napríklad pri dôkaze Ladnerovej vety).

5.4 Dôsledky predchádzajúcich úvah v informatike

Venujme sa otázke, čo vlastne vieme pomocou počítačov vypočítať. Funkciu nazveme **vypočítateľnou**, ak existuje algoritmus (program), pomocou

ktorého možno vypočítať pre ľubovoľný jej vstup funkčné hodnoty. Sú všetky funkcie vypočítateľné? Určite nie. Napríklad funkcia, ktorá priradí každej hviezde vo vesmíre (v niektorom okamihu) počet atómov, z ktorých sa skladá, bude len ľažko vypočítateľná pomocou počítača. Zamerajme sa radšej len na funkcie, ktorých definičný obor a obor hodnôt sú číselné množiny, alebo ešte lepšie - vezmieme len funkcie, ktorých definičný obor aj obor hodnôt sú prirodzené čísla. Označme množinu všetkých takýchto funkcií F - čiže $F = \{f : N \rightarrow N | f \text{ je funkcia}\}$. Aká je mohutnosť tejto množiny? Ukážeme, že existuje injekcia z $\langle 0, 1 \rangle$ do F . Nech $x \in \langle 0, 1 \rangle$, pričom $x = 0, a_1 a_2 a_3 \dots a_n \dots$. Tomuto číslu priradíme funkciu $f_x : N \rightarrow N$ danú predpisom $f_x(n) = a_n$. To znamená, že číslu 1 priradí f_x cifru a_1 , číslu 2 cifru a_2 atď. Takéto priradenie $x \rightarrow f_x$ je injekcia, pretože dvom rôznym číslam x, y (odlišujúcim sa napríklad v k -tej cifre) priradíme dve rôzne funkcie f_x, f_y (musia byť rôzne, pretože $f_x(k) \neq f_y(k)$). Keďže existuje injekcia z $\langle 0, 1 \rangle$ do F , tak platí $|\langle 0, 1 \rangle| \leq |F|$.

Zaoberajme sa teraz otázkou, koľko konečných programov (konečných postupností inštrukcií - nebudeme skúmať, či tie programy majú zmysel) existuje? Množinu takýchto programov označme P . Každý program vieme zapísat, ako postupnosť nul a jednotiek a každej takejto postupnosti vieme priradiť prirodzené číslo. Navyše to priradenie vieme uskutočniť tak, že rôznym programom priradujeme rôzne čísla, čiže máme injekciu z P do N . Platí teda:

$$|P| \leq |N| < |\langle 0, 1 \rangle| \leq |F|.$$

To znamená, že všetkých programov, ktoré vieme zapísat (vrátane tých nezmyselných) je menej, ako funkcií z N do N . Takže je možné medzi nimi nájsť také funkcie (je ich dokonca nekonečne veľa), pre ktoré neexistuje konečný program, ktorý pre ľubovoľný vstup z N vypočíta funkčnú hodnotu. Pri skúmaní nevypočítateľných funkcií a problémov sa napríklad zistilo, že nie je možné vytvoriť v žiadnom programovacom jazyku konečný program, ktorý by mal na vstupe program (v ľubovoľnom pevne zvolenom programovacom jazyku) a na výstupe by sme mali práve jednu z odpovedí (tú pravdivú samozrejme):

- áno - program, ktorý je na vstupe, skončí vždy v konečnom čase,

5.4. DÔSLEDKY PREDCHÁDZAJÚCICH ÚVAH V INFORMATIKE 57

- nie - program, ktorý je na vstupe, neskončí vždy v konečnom čase.

Tento problém sa nazýva: **problém zastavenia** a má dôležité postavenie najmä v teoretickej informatike (pozri napríklad [13]).

Kapitola 6

Postupnosti

6.1. Základné pojmy

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

Postupnosť je súzvis zadaných hodnôt, ktoré sú v určitej sekvencii.

KAPITOLA 5. FUNKCIE

58

pozitívneho čísla x je významné, že funkcia f má významné obdobie, ktoré sa nazýva *doména funkcie*. Doména funkcie je takmer vždy súmerná, teda ak je funkcia definovaná na intervali $[a, b]$, je možné povedať, že je funkcia definovaná na intervali $[b, a]$. Nachádza sa však situácia, kedy funkcia je definovaná iba na jednom z intervalov. Napríklad funkcia $f(x) = \sqrt{x}$ je definovaná iba na intervali $[0, \infty)$. Doména funkcie je takmer vždy súmerná, teda ak je funkcia definovaná na intervali $[a, b]$, je možné povedať, že je funkcia definovaná na intervali $[b, a]$.

Doména funkcie je vždy súmerná. Doména funkcie je takmer vždy súmerná, teda ak je funkcia definovaná iba na jednom z intervalov. Napríklad funkcia $f(x) = \sqrt{x}$ je definovaná iba na intervali $[0, \infty)$. Doména funkcie je takmer vždy súmerná, teda ak je funkcia definovaná na intervali $[a, b]$, je možné povedať, že je funkcia definovaná na intervali $[b, a]$.

Doména funkcie je vždy súmerná. Doména funkcie je takmer vždy súmerná, teda ak je funkcia definovaná iba na jednom z intervalov. Napríklad funkcia $f(x) = \sqrt{x}$ je definovaná iba na intervali $[0, \infty)$. Doména funkcie je takmer vždy súmerná, teda ak je funkcia definovaná na intervali $[a, b]$, je možné povedať, že je funkcia definovaná na intervali $[b, a]$.

Kapitola 6

Postupnosti

6.1 Základné pojmy

Pod pojmom postupnosť rozumieme zobrazenie, ktorého definičným oborom je podmnožina množiny celých čísel. Podľa toho, či je táto podmnožina konečná alebo nekonečná, hovoríme o konečných, respektíve nekonečných postupnostach. Zvyčajne je dané celé číslo p a definičný obor je množina $\{p, p + 1, p + 2, \dots, q\}$ pre konečné postupnosti ($q \geq p$), alebo množina všetkých celých čísel, ktoré nie sú menšie ako p , v prípade nekonečných postupností. V týchto prípadoch používame značenie $\{a_n\}_{n=p}^q$ a $\{a_n\}_{n=p}^\infty$. Všeobecne používame zápis $\{a_n\}_{n \in I}$, kde $I \subset \mathbb{Z}$.

Ak obor hodnôt postupnosti obsahuje iba čísla, hovoríme o číselných postupnostach.

Spôsoby zadávania postupností:

1. Vymenovaním členov postupnosti. To má význam predovšetkým pri konečných postupnostach s malým počtom členov. Niekoľko razy zadanej vymenovaním niekoľkých prvých členov, je to však len v prípadoch, kedy sa môžeme spoľahnúť na našu intuiciu a predpokladáme, že pravidlo na vytváranie ďalších členov postupnosti je ľahko uhládziteľné z prvých členov postupnosti. Napríklad, ak máme prvé členy postupnosti a_1, a_2, a_3, \dots a sú presne známe, že postupnosť je aritmetická, tak môžeme vypočítať ďalšie členy postupnosti.

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

60

ny postupnosť $1, 2, 3, 4, \dots$, tak každého napadne, že pôjde o postupnosť všetkých prirodzených čísel. Aj keď v skutočnosti existuje nekonečne veľa postupností, ktoré môžu začínať štvoricou čísel $1, 2, 3, 4, \dots$.

2. Vzorcom na priamy výpočet n -tého člena postupnosti. Napríklad $\{a_n\}_{n=1}^{\infty}$,

kde $a_n = \frac{3n+4}{7n-1}$. Výpočtom zistíme, že prvý člen tejto postupnosti je

$$a_1 = \frac{3 \cdot 1 + 4}{7 \cdot 1 - 1} = \frac{7}{6}, \text{ druhý člen } \frac{10}{13}, \text{ prípadne člen } a_{99} = \frac{3 \cdot 99 + 4}{7 \cdot 99 - 1} = \frac{301}{692}.$$

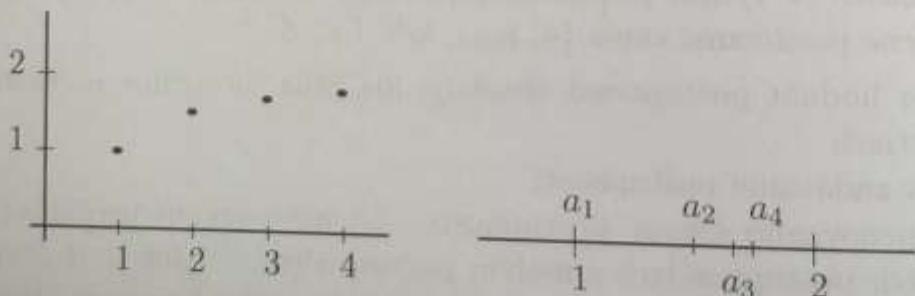
Máme teda predpis, ktorým definujeme všetky členy postupnosti naraz.

3. Rekurzívne (rekurentne). Postupnosť môžeme definovať aj tak, že určíme niekoľko začiatočných členov a zadáme pravidlá na vytváranie ďalších členov tejto postupnosti pomocou členov, ktoré sú už určené. Príkladmi sú známa Fibonacciho postupnosť a faktoriál:

$$1. f_0 = 0, f_1 = 1, \text{ pre } \forall n \in N \quad f_{n+1} = f_n + f_{n-1},$$

$$2. a_0 = 1, \text{ pre } \forall n \in N \quad a_n = n \cdot a_{n-1}.$$

4. Graficky. Na lepšiu ilustráciu sa v niektorých prípadoch používa aj grafické znázornenie malého počtu členov číselných postupností. Na obrázku (6.1) sú dva spôsoby grafickej reprezentácie prvých štyroch členov postupnosti $\left\{ \frac{2n-1}{n} \right\}_{n=1}^{\infty}$.

Obrázok 6.1: Grafická reprezentácia postupnosti

Aritmetická a geometrická postupnosť

Aritmetická postupnosť je postupnosť, v ktorej rozdiel každých dvoch po sebe idúcich členov je rovný konštantne: $\forall n \in N a_{n+1} - a_n = d$. Napríklad $1, 2, 3, 4, 5, \dots$ alebo $-5, -2, 1, 4, 7, \dots$. Vyjadrite n -tý člen aritmetickej postupnosti rekurentne aj vzorcom:

$$\begin{array}{llllll} a_1 & a_2 = a_1 + d & a_3 = a_2 + d & \dots & a_n = a_{n-1} + d & \dots \\ a_1 & a_2 = a_1 + d & a_3 = a_1 + 2d & \dots & a_n = a_1 + (n-1)d & \dots \end{array}$$

Geometrická postupnosť je postupnosť, v ktorej podiel každých dvoch po sebe idúcich členov je rovný konštantne: $\forall n \in N a_{n+1}/a_n = q$. Napríklad $1, 2, 4, 8, 16, \dots$ alebo $4, 2, 1, 1/2, 1/4, 1/8, \dots$. Vyjadrite n -tý člen geometricej postupnosti rekurentne aj vzorcom:

$$\begin{array}{llllll} a_1 & a_2 = a_1 q & a_3 = a_2 q & \dots & a_n = a_{n-1} q & \dots \\ a_1 & a_2 = a_1 q & a_3 = a_1 q^2 & \dots & a_n = a_1 q^{n-1} & \dots \end{array}$$

Reprezentácia reálnych čísel

Reálne čísla zapisané v pozičnej sústave so základom z sa dajú prirodzeným spôsobom vyjadriť pomocou postupnosti. Nech

$$x = a_0 + a_1 \cdot z^{-1} + a_2 \cdot z^{-2} + \dots,$$

kde $a_0 \in Z$, $\forall i \in N a_i \in \{0, 1, \dots, z-1\}$. Postupnosť $\{a_n\}_{n=0}^{\infty}$ zodpovedá číslu x .

Iný spôsob vyjadrenia reálnych čísel je pomocou reťazových zlomkov. Je to nasledujúci spôsob:

$$x = a_0 + \cfrac{1}{a_1 + \cfrac{1}{a_2 + \cfrac{1}{a_3 + \cfrac{1}{a_4 + \dots}}}},$$

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

62

kde a_0 je libovoľné celé číslo a koeficienty a_1, a_2, \dots sú prirodzené čísla. Každý čitatel je rovný jednej, v menovateli je súčet koeficientu a_i a zlomku. V prípade, že x je racionálne číslo, na jeho vyjadrenie nám stačí konečný reťazový zlomok, to znamená, že potrebujeme konečný počet koeficientov a postupnosť $\{a_n\}_{n=1}^q$ je konečná. Ak je x iracionálne číslo, tak rozvoj tohto zlomku je nekonečný, podobne ako postupnosť koeficientov $\{a_n\}_{n=1}^\infty$. Miesto tohto zápisu sa pri reťazových zlomkoch zaužíval zápis $x = [a_0; a_1, a_2, \dots]$.

Príklad 6.1.1. Zapíšme číslo $3/2$ pomocou reťazového zlomku:

$$\frac{3}{2} = 1 + \frac{1}{2} = [1; 2].$$

Príklad 6.1.2. Skúsmeme zapísanie čísla $49/5$ pomocou reťazového zlomku:

$$\frac{49}{5} = 9 + \frac{4}{5} = 9 + \frac{1}{\frac{5}{4}} = 9 + \frac{1}{1 + \frac{1}{4}} = [9; 1, 4].$$

Príklad 6.1.3. Na čísle $x_0 = 59/26$ si ukážme podrobnejšie postup, ako nájsť reťazový zlomok zodpovedajúci tomuto číslu.

$$x_0 = \frac{59}{26} \rightarrow x_0 = 2 \frac{7}{26} \rightarrow a_0 = 2 \rightarrow r_0 = \frac{7}{26} \rightarrow \frac{1}{r_0} = \frac{26}{7}$$

Číslo $1/r_0 = x_1$ použijeme ako vstup a znova zopakujeme postup z predchádzajúceho riadku.

$$x_1 = \frac{26}{7} \rightarrow x_1 = 3 \frac{5}{7} \rightarrow a_1 = 3 \rightarrow r_1 = \frac{5}{7} \rightarrow \frac{1}{r_1} = \frac{7}{5}$$

Zopakujeme postup pre $x_2 = 1/r_1$.

$$x_2 = \frac{7}{5} \rightarrow x_2 = 1 \frac{2}{5} \rightarrow a_2 = 1 \rightarrow r_2 = \frac{2}{5} \rightarrow \frac{1}{r_2} = \frac{5}{2}$$

$$x_3 = \frac{5}{2} \rightarrow x_3 = 2 \frac{1}{2} \rightarrow a_3 = 2 \rightarrow r_3 = \frac{1}{2} \rightarrow \frac{1}{r_3} = \frac{2}{1}$$

$$x_4 = \frac{2}{1} \rightarrow x_4 = 2\frac{0}{1} \rightarrow a_4 = 2 \rightarrow r_4 = \frac{0}{1} \rightarrow \frac{1}{r_4} = \beta$$

V tejto chvíli postup končí. Hľadané koeficienty sú $[2; 3, 1, 2, 2]$, takže hľadaný reťazový zlomok má nasledujúci tvar:

$$2 + \cfrac{1}{3 + \cfrac{1}{1 + \cfrac{1}{2 + \cfrac{1}{2}}}}$$

Ako sme už spomenuli, iracionálne čísla majú nekonečný rozvoj. Na ukážku uvedme koeficienty niektorých známych iracionálnych čísel pri ich rozvoji do reťazových zlomkov: $\sqrt{2} = [1; 2, 2, \dots]$, $\pi = [3; 7, 15, 1, 292, 1, \dots]$, $e = [2; 1, 2, 1, 1, 4, 1, \dots]$.

6.2 Vlastnosti postupností

Prejdime si teraz niektoré dôležité vlastnosti, ktoré môžu mať číselné postupnosti. Budeme uvažovať len o postupnostiach, ktorých členy sú reálne čísla.

1. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n \in I}$ je **konštantná**, ak existuje konštanta $c \in R$ taká, že pre $\forall n \in I$ platí, že $a_n = c$. Napríklad postupnosť $\{a_n\}_{n=1}^{\infty}$, kde pre $\forall n \in N$ $a_n = 3$ je konštantná.

2. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n \in I}$ je **rastúca**, ak pre $\forall n_1, n_2 \in I$ platí: ak $n_1 < n_2$, potom $a_{n_1} < a_{n_2}$.

Špeciálne pre postupnosti v tvare $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ stačí uviesť: $\forall n \in N$ $n \geq p$ $a_n < a_{n+1}$.

Čiže hodnota každého člena postupnosti musí byť väčšia, ako hodnoty všetkých jeho predchodcov.

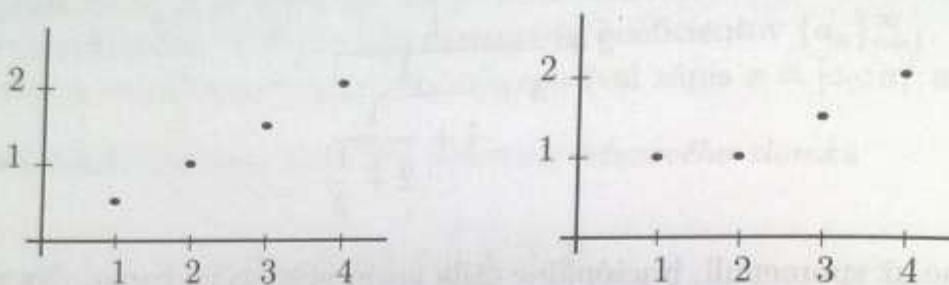
3. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n \in I}$ je **neklesajúca**, ak pre $\forall n_1, n_2 \in I$ platí: ak $n_1 < n_2$, potom $a_{n_1} \leq a_{n_2}$.

Špeciálne pre postupnosti v tvare $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ stačí uviesť: $\forall n \in N$ $n \geq p$ $a_n \leq a_{n+1}$.

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

64

Čiže hodnota žiadneho člena postupnosti nie je menšia, ako hodnoty všetkých jeho predchodcov. Každá rastúca postupnosť je aj neklesajúcou, ale naopak to neplatí. Na obrázku (6.2) máme porovnanie rastúcej postupnosti (vľavo) a neklesajúcej postupnosti, ktorá nie je rastúca.

Obrázok 6.2: Rastúca a neklesajúca postupnosť

4. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n \in I}$ je **klesajúca**, ak pre $\forall n_1, n_2 \in I$ platí: ak $n_1 < n_2$, potom $a_{n_1} \geq a_{n_2}$.

Špeciálne pre postupnosti v tvare $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ stačí uviesť: $\forall n \in N \ n \geq p \ a_n > a_{n+1}$.

Čiže hodnota každého člena postupnosti musí byť menšia, ako hodnoty všetkých jeho predchodcov.

5. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n \in I}$ je **nerastúca**, ak pre $\forall n_1, n_2 \in I$ platí: ak $n_1 < n_2$, potom $a_{n_1} \geq a_{n_2}$.

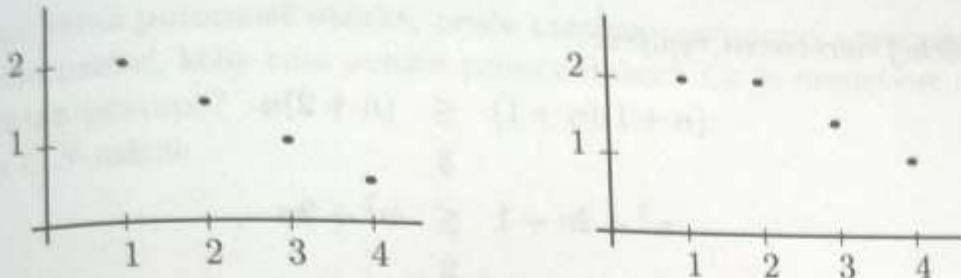
Špeciálne pre postupnosti v tvare $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ stačí uviesť: $\forall n \in N \ n \geq p \ a_n \geq a_{n+1}$.

Čiže hodnota žiadneho člena postupnosti nie je väčšia, ako hodnoty všetkých jeho predchodcov. Každá klesajúca postupnosť je aj nerastúcou, ale naopak to neplatí. Na obrázku (6.3) máme porovnanie klesajúcej postupnosti (vľavo) a nerastúcej postupnosti, ktorá nie je klesajúca.

6. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n \in I}$ je **zhora ohraničená**, ak $\exists k \in R$ také, že pre $\forall n \in I$ platí $a_n \leq k$.

7. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n \in I}$ je **zdola ohraničená**, ak $\exists k \in R$ také, že pre $\forall n \in I$ platí $a_n \geq k$.

8. Ak je postupnosť ohraničená zdola aj zhora, tak hovoríme, že je **ohra-**
ničená.

Obrázok 6.3: Klesajúca a nerastúca postupnosť

Ako zisťovať vlastnosti postupností

Ukážme na niekoľkých príkladoch, ako určovať spomínané vlastnosti postupností.

Príklad 6.2.1. Zistime vlastnosti postupnosti $\left\{\frac{n+1}{n}\right\}_{n=1}^{\infty}$. Prvé členy tejto postupnosti sú

$$2, \frac{3}{2}, \frac{4}{3}, \frac{5}{4}, \frac{6}{5}, \dots$$

Podľa týchto členov by mala byť postupnosť klesajúca. Potrebujeme však dokázať, že to platí pre všetky členy postupnosti, takže musíme dokázať, že nasledujúci výrok je pravdivý:

$$\forall n \in N \quad \frac{n+1}{n} > \frac{n+2}{n+1}.$$

Z dôvodov, ktoré vysvetlíme nižšie musíme pravdivosť tohto výroku dokázať nepriamo. Budeme predpokladať, že platí negácia daného výroku. To znamená: $\exists n \in N$ také, že

$$\frac{n+1}{n} \leq \frac{n+2}{n+1}.$$

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

66

Z uvedenej nerovnosti vyplýva:

$$\begin{aligned} (n+1)(n+1) &\leq (n+2)n \\ &\Downarrow \\ n^2 + 2n + 1 &\leq n^2 + 2n \\ &\Downarrow \\ 1 &\leq 0. \end{aligned}$$

Posledná nerovnosť je samozrejme hlúposť. Z negovaného výroku sme odviedli nezmysel, potom musí platiť pôvodný výrok:

$$\forall n \in N \quad \frac{n+1}{n} > \frac{n+2}{n+1}$$

a postupnosť $\left\{\frac{n+1}{n}\right\}_{n=1}^{\infty}$ je klesajúca.

Dalej ukážeme, že táto postupnosť je zdola ohraničená číslom 1 (potom bude samozrejme zdola ohraničená aj každým číslom, ktoré je menšie ako 1). To znamená, že dokazujeme pravdivosť výroku:

$$\forall n \in N \quad \frac{n+1}{n} \geq 1.$$

Opäť budeme postupovať nepriamo. Predpokladajme, že platí negácia tohto výroku: $\exists n \in N$ také, že

$$\frac{n+1}{n} < 1.$$

Z tejto nerovnosti vyplýva:

$$\begin{aligned} n+1 &< n \\ &\Downarrow \\ 1 &< 0. \end{aligned}$$

Ako vidieť, znova sme dospeli k nezmyslu. Postupnosť je zdola ohraničená číslom 1.

6.2. VLASTNOSTI POSTUPNOSTÍ

67

Vemjme teraz pozornosť otázke, prečo musíme postupovať nepriamo. Čo by mohlo nastať, keby sme použili priamy dôkaz? Čo je nesprávne na nasledujúcom postepe?

Pre $\forall n \in N$ máme

$$\begin{aligned}\frac{n+1}{n} &> \frac{n+2}{n+1} \\ \Downarrow \\ (n+1)(n+1) &> (n+2)n \\ \Downarrow \\ n^2 + 2n + 1 &> n^2 + 2n \\ \Downarrow \\ 1 &> 0.\end{aligned}$$

Posledná nerovnosť platí, takže máme čo sme potrebovali. Alebo nie? Problém je, že tvrdenie

$$\forall n \in N \frac{n+1}{n} > \frac{n+2}{n+1},$$

ktoré dokazujeme a jeho pravdivosť nepoznáme, sme použili, ako predpoklad v implikácii. Vieme však, že implikácia $p \implies q$ je v prípade, že výrok p má pravdivostnú hodnotu 0, pravdivá vždy, bez ohľadu na pravdivosť q . Takto by sme sa mohli prepracovať od nepravdivého výroku k pravdivému. K akým absurdnostiam sa môžeme dopracovať pri takomto „dokazovaní“, sa presvedčime na nasledujúcich príkladoch (prevzaté z [17]):

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

68

$$\begin{aligned}
 0 &= 1 \\
 \Downarrow & \\
 1 &= 0 \\
 \Downarrow & \\
 0+1 &= 1+0 \\
 \Downarrow & \\
 1 &= 1.
 \end{aligned}$$

Posledná rovnosť triviálne platí, každá z troch implikácií je pravdivá, ale naše tvrdenie to nedokazuje. Aby sme toto vedeli dokázať, museli by platit aj všetky tri opačné implikácie, ale z rovnosti $0+1 = 1+0$ nevyplýva $1 = 0$, táto implikácia je nepravdivá.

Príklad 6.2.3. Podobne „dokážeme“, že pre každé prirodzené číslo n platí: $n \geq n+1$.

$$\begin{aligned}
 n &\geq n+1 \\
 \Downarrow & \\
 0 \cdot n &\geq 0 \cdot (n+1) \\
 \Downarrow & \\
 0 &\geq 0.
 \end{aligned}$$

Posledná nerovnosť platí, ale nerovnosť $n \geq n+1$ zjavne pre žiadne prirodzené číslo nie (stačilo by nájsť jediné, aby sme pôvodné tvrdenie popreli). Implikácia

$[n \geq n+1] \Rightarrow [0 \cdot n \geq 0 \cdot (n+1)]$
je súčasťou pravdivého tvrdenia, ale my by sme potrebovali dokázať pravdivosť obrátenej implikácie

$[0 \cdot n \geq 0 \cdot (n+1)] \Rightarrow [n \geq n+1]$,
čo sa nám určite nepodarí.

6.3 Hromadný bod postupnosti

Nech a je reálne číslo. Každý otvorený interval taký, že $a \in (x, y)$, kde $x, y \in \mathbb{R}$ nazveme okolie bodu a . Pre okolie bodu a sa používa značenie $O(a)$. Každý otvorený interval (x, ∞) , respektívne $(-\infty, y)$ nazveme okolie bodu ∞ , respektívne $-\infty$. Pre tieto okolia sa používa značenie $O(\infty)$, respektívne $O(-\infty)$. Hovorí sa im tiež okolia nevlastných bodov ∞ , resp. $-\infty$. Napríklad interval $(-1, 2) = O(1)$ je okolím bodu 1 a intervale $(-1, \infty)$, $(10001, \infty)$ okoliami (nevlastného) bodu nekonečno.

Nech je a reálne číslo alebo ∞ alebo $-\infty$. Hovoríme, že a je hromadným bodom postupnosti $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$, ak pre ľubovoľné okolie bodu a platí, že nekonečne veľa členov tejto postupnosti patrí do tohto okolia. Približme si tento pojem na niekoľkých príkladoch.

Príklad 6.3.1. Konštantná postupnosť $\{c\}_{n=p}^{\infty}$, kde $p \in \mathbb{Z}$, $c \in \mathbb{R}$ má jediný hromadný bod - číslo c .

Príklad 6.3.2. Vezmieme postupnosť $\{(-1)^n\}_{n=1}^{\infty}$. Členy tejto postupnosti nadobúdajú striedavo hodnoty -1 a 1 . Nech si zvolíme ľubovoľné okolie bodu 1 , nekonečne veľa členov tejto postupnosti (všetky párne) budú ležať v tomto okolí. Podobne to platí aj pre -1 . Táto postupnosť má práve dva hromadné body: -1 a 1 .

Všeobecne platí: ak nekonečne veľa členov postupnosti nadobudne hodnotu c , tak c je hromadný bod tejto postupnosti.

Príklad 6.3.3. V postupnosti $\left\{ \sin\left(n\frac{\pi}{2}\right) \right\}_{n=0}^{\infty}$ sa striedajú hodnoty 0 , 1 , -1 a tie tvoria hromadné body tejto postupnosti.

Doteraz sme mali príklady, keď hromadný bod postupnosti patril do oboru hodnôt postupnosti. V mnohých prípadoch to tak nie je. Ukážme si teraz príklady postupností, v ktorých hromadný bod nie je rovný žiadnemu členu postupnosti.

Príklad 6.3.4. Pozrime sa lepšie na postupnosť $\left\{ \frac{1}{n} \right\}_{n=1}^{\infty}$. Členy tejto postupnosti sú vždy kladné a postupnosť je klesajúca. Zdá sa, že členy tejto

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

70

postupnosti sú „rozložené v blízkosti“ nuly - čím väčšie n zvolíme, tým je člen $a_n = \frac{1}{n}$ bližšie k nule. Presvedčíme sa, že 0 je hromadným bodom tejto postupnosti. Potrebujeme ukázať, že v ľubovoľnom okolí 0 nájdeme nekonečne veľa členov našej postupnosti. Zvoľme si okolie $O_1(0) = (-x_1, x_1)$. Na dolnej hranici okolia samozrejme nezáleží, keďže všetky členy postupnosti sú kladné. Zaujímavá bude pre nás horná hranica tohto intervalu. Hľadáme také členy postupnosti, pre ktoré platí $0 < \frac{1}{n} < x_1$. Nie je ľahké zistiť, že to budú práve tie členy postupnosti $\left\{\frac{1}{n}\right\}_{n=1}^{\infty}$, pre ktoré $n > \frac{1}{x_1}$. Nech je x_1 akékoľvek kladné reálne číslo, vždy bude existovať nekonečne veľa prirodzených čísel n , ktoré sú väčšie ako $\frac{1}{x_1}$ a preto nekonečne veľa členov $\frac{1}{n}$ bude patriť tomuto okoliu. Nech je okolie $O_1(0)$ akékoľvek, bude v ňom nekonečne veľa členov tejto postupnosti a 0 je jej hromadným bodom.

Príklad 6.3.5. Postupnosť $\left\{(-1)^n \frac{n+1}{n}\right\}_{n=1}^{\infty}$ má hromadné body -1 a 1 .

Ak vezmeme okolie $O_1(1) = (0, 2)$, budú do neho patriť členy $a_2 = \frac{3}{2}$, $a_4 = \frac{5}{4}$, $a_6 = \frac{7}{6}, \dots$ (všetky členy postupnosti s párnymi indexmi). Ak okolie zúžime, vypadne z neho len niekoľko prvých členov postupnosti, nekonečne veľa ich tam zostane. Napríklad vezmieme okolie $O_2(1) = \left(\frac{1}{2}, \frac{3}{2}\right)$. Vidíme, že $a_2 \notin O_2(1)$, ale ostatné členy s párnymi indexmi tam budú patriť. Ak vezmeme ľubovoľné okolie $O(1) = (x, y)$, hľadáme také párne čísla n , pre ktoré

$$\frac{n+1}{n} < y .$$

Po úprave máme

$$1 < ny - n = n(y - 1)$$

a keďže $y > 1$, tak musí platiť

$$n > \frac{1}{y-1} .$$

Nech si zvolíme ľubovoľné okolie bodu 1 s hornou hranicou y , vďaka predchádzajúcej nerovnosti ľahko nájdeme najmenšie párne číslo n také, že počnúc týmto číslom budú všetky členy s párnym indexom patriť do zvoleného okolia. Napríklad vezmieme okolie $O_3(1) = (0; 1, 01)$. Potom platí

$$n > \frac{1}{1,01 - 1} = 100 .$$

Počnúc členom a_{102} , všetky členy s párnymi indexmi (je ich nekonečne veľa) budú patriť do okolia $O_3(1)$. Keď to zhrnieme, tak v každom okolí bodu 1 nájdeme nekonečne veľa členov tejto postupnosti. To znamená, že 1 je hromadný bod tejto postupnosti. Pomocou podobných úvah možno ukázať, že -1 je tiež hromadným bodom tejto postupnosti.

Priklad 6.3.6. Postupnosť $\{(-1)^n n\}_{n=1}^{\infty}$ má dva hromadné body: $+\infty$ a $-\infty$. Počiatočné členy tejto postupnosti sú: $-1, 2, -3, 4, -5, 6, \dots$. V ľubovoľnom okolí $(x, +\infty)$ bodu $+\infty$ sa nachádza nekonečne veľa kladných párných čísel, ktoré sú členmi postupnosti a v ľubovoľnom okolí $(-\infty, y)$ bodu $-\infty$ sa nachádza nekonečne veľa záporných nepárných čísel, ktoré sú členmi tejto postupnosti. Potom $+\infty$ a $-\infty$ sú hromadné body tejto postupnosti.

Zamerajme sa teraz špeciálne na postupnosti, ktoré majú práve jeden hromadný bod. Predpokladajme, že postupnosť $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ má jediný hromadný bod L . V každom okoli L sa teda nachádza nekonečne veľa členov postupnosti a mimo tohto okolia ich musí byť len konečný počet. Ak by tomu tak nebolo a mimo niektorého okolia $O_i(L)$ by sa nachádzalo nekonečne veľa členov tejto postupnosti, tak by tam nutne musel existovať ďalší hromadný bod okrem L . Zjednodušene (ale z matematického hľadiska trochu nepresne) si to môžeme predstaviť tak, že tých nekonečne veľa členov mimo okolia $O_i(L)$ možno „schovať“ do jedného, alebo viacerých intervalov, pričom každý z týchto intervalov bude obsahovať nekonečne veľa členov postupnosti a v každom zo spomenutých intervalov vieme potom nájsť ďalšie hromadné body.

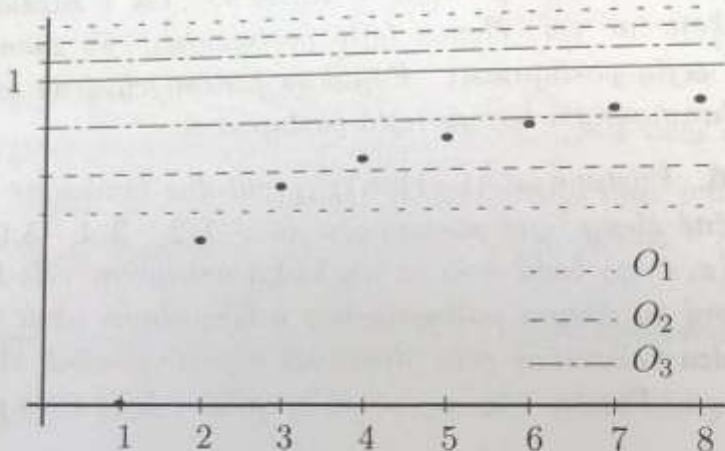
Ak má teda postupnosť len jeden hromadný bod L , tak pri zvolení akéhokoľvek okolia tohto bodu zostane mimo tohto okolia len konečný počet

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

72

členov postupnosti. Z toho možno odvodiť záver, že pre ľubovoľné okolie bude existovať index $n_0 \in \mathbb{Z}$, $n_0 \geq p$ taký, že všetky členy tejto postupnosti počnúc členom a_{n_0} budú patrī do daného okolia.

Príklad 6.3.7. Situáciu máme na obrázku (6.4) pre postupnosť $\left\{\frac{n-1}{n}\right\}_{n=1}^{\infty}$. Jej jediný hromadný bod je 1 a hodnoty prvých členov $a_1 = 0, a_2 = \frac{1}{2}, a_3 = \frac{2}{3}, a_4 = \frac{3}{4}, a_5 = \frac{4}{5}, a_6 = \frac{5}{6}, a_7 = \frac{6}{7}, a_8 = \frac{7}{8}, \dots$. Do okolia $O_1(1)$ patria všetky členy postupnosti počnúc členom a_3 , do $O_2(1)$ všetky členy počnúc a_4 , do $O_3(1)$ všetky členy počnúc a_7 .

Obrázok 6.4: Postupnosť s jedným hromadným bodom

$\frac{2}{3}, a_4 = \frac{3}{4}, a_5 = \frac{4}{5}, a_6 = \frac{5}{6}, a_7 = \frac{6}{7}, a_8 = \frac{7}{8}, \dots$. Do okolia $O_1(1)$ patria všetky členy postupnosti počnúc členom a_3 , do $O_2(1)$ všetky členy počnúc a_4 , do $O_3(1)$ všetky členy počnúc a_7 .

Z predchádzajúcich úvah a príkladov si možno uvedomiť, že postupnosti, ktoré majú jeden hromadný bod z množiny R , sa správajú nasledujúco: čím sú indexy členov väčšie, tým sú členy postupnosti viac „nalepené“ na tento hromadný bod (trochu slušnejšie povedané - blížia sa k tejto hodnote). Ak je tento hromadný bod $+\infty$ (resp. $-\infty$) tak členy postupnosti rastú nad všetky hranice - blížia sa k $+\infty$ (resp. klesajú pod všetky hranice - blížia sa k $-\infty$).

6.4 Limita postupnosti

Postupnosti s jedným hromadným bodom, o ktorých sme hovorili v závere predchádzajúcej časti, majú v matematike dôležité postavenie a toto postavenie súvisí s pojmom limita, ktorému sa teraz budeme venovať.

Definícia 6.4.1. Hovoríme, že postupnosť $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ má limitu rovnú L , keď L je jediný hromadný bod tejto postupnosti ($L \in R$, alebo $L = \pm\infty$). Zapisujeme to

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = L .$$

Pojem limita teda vyjadruje približovanie sa členov postupnosti k jednej hodnote - jedinému hromadnému bodu tejto postupnosti. Aby sme nezostali len pri abstraktnej definícii, uvedme niekoľko príkladov.

Príklad 6.4.1. Konštantná postupnosť $\{c\}_{n=p}^{\infty}$, kde $c \in R$ má jediný hromadný bod c , takže

$$\lim_{n \rightarrow \infty} c = c .$$

Príklad 6.4.2. Mali sme spomenuté postupnosti $\{1/n\}_{n=1}^{\infty}$ a $\{(n-1)/n\}_{n=1}^{\infty}$, ktoré majú jeden hromadný bod: 0, resp. 1. Preto

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} = 0 \quad a \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n-1}{n} = 1 .$$

Príklad 6.4.3. Postupnosti $\{n\}_{n=1}^{\infty}$, respektíve $\{-n\}_{n=1}^{\infty}$ majú jediný hromadný bod $+\infty$ resp. $-\infty$. Preto

$$\lim_{n \rightarrow \infty} n = +\infty \quad a \quad \lim_{n \rightarrow \infty} (-n) = -\infty .$$

Vlastnosti limit

Určovanie limit pomocou hromadných bodov je dosť ťažkopádne. Výhodnejšie je využiť k ich výpočtu niektoré ich vlastnosti. Dôkazy platnosti týchto vlastností možno nájsť napríklad v [7].

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

74

1. Ak je postupnosť neklesajúca a zhora ohraničená (nerastúca a zdola ohraničená), potom má limitu. Napríklad postupnosť $\{1/n\}_{n=1}^{\infty}$ je klesajúca (takže aj nerastúca) a zdola ohraničená. Jej limita je 0, ako bolo spomenuté v príklade 6.4.2.

2. Nech

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = a \quad \text{a} \quad \lim_{n \rightarrow \infty} b_n = b$$

sú limity postupností $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ a $\{b_n\}_{n=p}^{\infty}$, pričom $a, b \in R$ je konštantá. Potom

$$\begin{aligned}\lim_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) &= a + b \\ \lim_{n \rightarrow \infty} (a_n - b_n) &= a - b \\ \lim_{n \rightarrow \infty} (ca_n) &= c \cdot a \\ \lim_{n \rightarrow \infty} (a_n \cdot b_n) &= a \cdot b.\end{aligned}$$

Ak navyše pre ľubovoľné $n \in Z$, $n \geq p$ máme $b_n \neq 0$ a $b \neq 0$, tak platí:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} = \frac{a}{b}.$$

Priklad 6.4.4. Vypočítajme limitu

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^2 + n}{n^2}.$$

Vieme, že

$$\frac{n^2 + n}{n^2} = \frac{n^2}{n^2} + \frac{n}{n^2} = 1 + \frac{1}{n}.$$

Kedže

$$\lim_{n \rightarrow \infty} 1 = 1 \quad \text{a} \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} = 0,$$

tak podľa vlastnosti limity súčtu dvoch postupností dostávame:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^2 + n}{n^2} = \lim_{n \rightarrow \infty} 1 + \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} = 1 + 0 = 1.$$

Príklad 6.4.5. Vypočítajme limitu postupnosti $\{(-1)/n\}_{n=1}^{\infty}$.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{-1}{n} = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(-\frac{1}{n} \right) = (-1) \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} = (-1) \cdot 0 = 0 .$$

Príklad 6.4.6. Podobne vypočítajme limitu

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n^2} .$$

Kedže $1/n^2 = (1/n) \cdot (1/n)$ a limita postupnosti $\{1/n\}_{n=1}^{\infty}$ je 0, tak platí:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n^2} = 0 \cdot 0 = 0 .$$

3. Nech $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$, $\{b_n\}_{n=p}^{\infty}$, $\{c_n\}_{n=p}^{\infty}$ sú také postupnosti, že $\forall n \in Z$, $n \geq p$ platí $a_n \leq b_n \leq c_n$ a

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = \lim_{n \rightarrow \infty} c_n .$$

Potom

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = \lim_{n \rightarrow \infty} b_n = \lim_{n \rightarrow \infty} c_n .$$

Príklad 6.4.7. Vypočítajme

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(-1)^n}{n} .$$

Pre $\forall n \in N$ platí, že

$$\frac{-1}{n} \leq \frac{(-1)^n}{n} \leq \frac{1}{n}$$

a tiež

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{-1}{n} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} = 0 .$$

Potom platí:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(-1)^n}{n} = 0 .$$

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

76

4. Nech

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = c \in R \quad \text{a} \quad \lim_{n \rightarrow \infty} b_n = \pm\infty .$$

Potom

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} = 0 \quad \text{a} \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{b_n}{a_n} = \begin{cases} \pm\infty, & \text{ak } c > 0 \\ \mp\infty, & \text{ak } c < 0 \end{cases}$$

Priklad 6.4.8. Vezmieme postupnosti $\{1\}_{n=1}^{\infty}$ a $\{n\}_{n=1}^{\infty}$. Kedže

$$\lim_{n \rightarrow \infty} 1 = 1 \in R \quad \text{a} \quad \lim_{n \rightarrow \infty} n = \infty ,$$

tak platí

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} = 0 \quad \text{a} \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n}{1} = \infty ,$$

čo sa zhoduje s našimi predchádzajúcimi úvahami o týchto limitách.

5. Nech

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = c \in R, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} b_n = 0$$

a pre $\forall n \in Z$, $n \geq p$ platí $b_n > 0$. Potom

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} = \infty .$$

Niekteré dôležité limity postupností

1. Pre geometrickú postupnosť $\{q^n\}_{n=1}^{\infty}$ platí:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} q^n = \begin{cases} \infty, & \text{ak } q > 1 \\ 1, & \text{ak } q = 1 \\ 0, & \text{ak } q \in (-1, 1) \\ \beta, & \text{ak } q \leq -1 \end{cases}$$

2. V prípade, že $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$, $\{b_n\}_{n=p}^{\infty}$ sú rastúce postupnosti,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = \lim_{n \rightarrow \infty} b_n = \infty$$

a

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} = 0,$$

tak postupnosť v menovateli rastie oveľa rýchlejšie. Tieto úvahy sa využívajú pri porovnávaní výpočtovej náročnosti algoritmov. Ak máme algoritmus (počítačový program) na riešenie nejakého problému, ktorý pri vstupe veľkosti n (napríklad počet bitov) vykoná v najhoršom prípade a_n krokov a iný algoritmus (program) na riešenie toho istého problému, ktorý pri vstupe veľkosti n vykoná v najhoršom prípade b_n krokov, pričom pre postupnosť $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$, $\{b_n\}_{n=p}^{\infty}$ platia už spomenuté podmienky, tak môžeme skonštatovať, že prvý algoritmus je rýchlejší, ako druhý. Z tohto pohľadu sú pre nás dôležité nasledujúce postupnosti a limity:

Nech $k \in R^+$ a $q > 1$ sú konštanty. Pre postupnosti $\{n^2\}_{n=1}^{\infty}$, $\{n^k\}_{n=1}^{\infty}$, $\{2^n\}_{n=1}^{\infty}$, $\{q^n\}_{n=1}^{\infty}$, $\{n!\}_{n=1}^{\infty}$ a $\{n^n\}_{n=1}^{\infty}$ platí:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^2}{2^n} = 0, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^k}{q^n} = 0, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{q^n}{n!} = 0, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n!}{n^n} = 0.$$

3. Za jedno z najdôležitejších čísel v matematike je považované číslo $e = 2,71828\dots$, ktoré je nazvané podľa švajčiarskeho velikána matematiky Leonharda Eulera (1707-1783) - Eulerovo číslo. Definujeme ho pomocou nasledujúcej limity

$$e = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n.$$

Je prekvapujúce, kde všade sa toto číslo vyskytuje. Môžeme sa s ním stretnúť pri zloženom úročení, pri určovaní počtu nerozpadnutých jadier pri radioaktívnom rozpade, pri popise javov v atmosféri alebo v elektrickom kondenzátore, nezaobíde sa bez neho ani moderná štatistika. Toto nenápadné číslo je natoľko dôležité, že je mu venovaný pekný článok aj v jednom obrazkovom týždenníku [18].

KAPITOLA 6. POSTUPNOSTI

78

Postupnost je vlastnosť, ktorá je charakteristická pre všeobecné funkcie. Vlastnosť postupnosti je vlastnosť, ktorá je charakteristická pre všeobecné funkcie. Vlastnosť postupnosti je vlastnosť, ktorá je charakteristická pre všeobecné funkcie. Vlastnosť postupnosti je vlastnosť, ktorá je charakteristická pre všeobecné funkcie. Vlastnosť postupnosti je vlastnosť, ktorá je charakteristická pre všeobecné funkcie.

Kapitola 7

Reálne funkcie reálnej premennej

Reálna funkcia reálnej premennej je funkcia, ktorá priraduje reálnemu číslu hodnotu z množiny reálnych čísel. Budeme používať predpis $y = f(x)$, ktorý je bežný pre takéto funkcie. Pri reálnych funkciach reálnej premennej sa za definičný obor zvykne považovať „maximálna“ podmnožina množiny reálnych čísel, ktoré môžeme dosadiť za x do predpisu $y = f(x)$. Čiže definičný obor (budeme ho označovať D_f) aj obor hodnôt (označenie H_f) sú podmnožiny reálnych čísel.

Zopakujme si niektoré vlastnosti reálnych funkcií.

Nech je daná funkcia $f(x)$ a interval $(a, b) \subseteq D_f$.

Nech pre ľubovoľné $x_1, x_2 \in (a, b)$ $x_1 < x_2$ platí $f(x_1) < f(x_2)$ (resp. $f(x_1) > f(x_2)$). Potom hovoríme, že funkcia f je na intervale (a, b) **rastúca** (resp. **klesajúca**).

Nech existuje okolie $O(x_0)$ bodu $x_0 \in D_f$ také, že pre ľubovoľné $x \in O(x_0)$, $x \neq x_0$ platí $f(x) < f(x_0)$ (resp. $f(x) > f(x_0)$). Potom hovoríme, že funkcia $f(x)$ má v bode x_0 **lokálne maximum** (resp. **lokálne minimum**). Lokálne maximá aj minimá nazývame **lokálne extrémy funkcie**.

7.1 Príklady reálnych funkcií reálnej premennej

Konštantná funkcia

Konštantná funkcia je funkcia, ktorej definičný obor je celá množina reálnych čísel a jej predpis je $f(x) = c$, kde c je reálne číslo.

Lineárna funkcia

Auto sa pohybuje rovnomerne rýchlosťou $40\text{km}/\text{h}$. Ako závisí prejdená dráha s od doby jazdy auta t ? Trochu zlomyseľná, ale pravdivá odpoveď by mohla znieť, že lineárne. To znamená, že čas t vynásobíme konštantou (v tomto prípade rýchlosťou v): $s(t) = vt$. Ak sme čas začali merať neskôr, ako auto vyrazilo, tak celková dráha je $s(t) = vt + s_0$, kde s_0 je dráha, ktorú auto prešlo do okamihu, kedy sme začali merať čas.

Lineárna funkcia je daná predpisom $f(x) = kx + q$, kde $k, q \in R$. Grafom tejto funkcie je priamka, ktorá pretína os x v bode so súradnicami $\left(-\frac{q}{k}, 0\right)$ a os y v bode so súradnicami $(0, q)$.

Polynómy

Polynóm je funkcia v tvare

$$f(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \cdots + a_1 x + a_0 ,$$

kde $a_n \neq 0$, $a_i \in R$. Konštantnú a lineárnu funkciu považujeme za špeciálne prípady polynómov.

Exponenciálna funkcia

Väčšina z vás určite pozná historku o mudrcovi, ktorý vymyslel šach. Jeho vládca ho chcel odmeniť a spýtal sa ho, čo žiada za túto hru. Mudrc sa zamyslel a odvetil, že žiada obilie. Za prvé poličko šachovnice jedno zrnko,

za druhé poličko dve zrnká, za tretie poličko štyri zrnká, za každé ďalšie poličko dvojnásobok počtu zrniek z predchádzajúceho polička. Vieme, ako to dopadlo. Vládca neboli schopný túto požiadavku splniť, napriek tomu, že na začiatku krútil hlavou, aká je to slabá požiadavka - žiadny z jeho dobre platených radcov mu totiž nepovedal nič o záladnostach exponenciálneho rastu.

Pod slovíčkom exponenciálny si väčšina ľudí predstaví zdvojnásobenie počtu v každom ďalšom kroku, čiže čísla $2^0, 2^1, 2^2, \dots, 2^n, \dots$. Exponenciálna funkcia je však definovaná na celej množine reálnych čísel. Zápis je $f(x) = a^x$, kde základ $a \in R^+, a \neq 1$. Najčastejšie používané základy sú asi $a = 2, a = 10, a = e$. Definičným oborom tejto funkcie je celá množina reálnych čísel (do predpisu a^x môžeme dosadiť ľubovoľné reálne číslo). Oborom hodnôt je množina kladných reálnych čísel.

Logaritmická funkcia

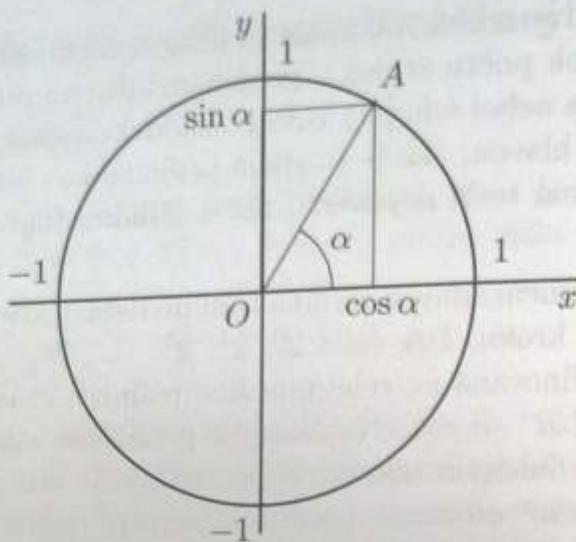
Položme si takúto otázku. Koľko bitov potrebujeme na zápis čísel od 0 až po 255 (čiselný typ byte)? Potrebujeme zapisať 256 čísel pomocou nul a jednotiek. Aby sme zistili počet bitov, potrebujeme zistiť, akým exponentom musíme umocniť dvojkú, aby sme dostali 256? Alebo sa pýtame, čomu sa rovná $\log_2 256$? Všeobecne sa môžeme pýtať: akým exponentom y musíme umocniť základ z , aby sme dostali číslo x ? Hľadaný exponent je

$$y = \log_z x ,$$

čiže logaritmus z čísla x pri základe z .

Goniometrické funkcie

Predstavme si bod A , ktorý sa pohybuje po kružnici s polomerom 1 (pozri obrázok 7.1). Ak vieme, že sa bude stále pohybovať po tej kružnici, tak na presné určenie jeho polohy potrebujeme jeden údaj. Najjednoduchšie je uviesť uhol α , ktorý zvierajú úsečka OA s kladnou polosou x . Ak však chceme určiť x -ovú a y -ovú súradnicu bodu A v pravouhlej súradnicovej

Obrázok 7.1: Jednotková kružnica

sústave s počiatkom v bode O , tak x -ová súradnica zodpovedá hodnote $\cos \alpha$ a y -ová zasa hodnote $\sin \alpha$. Čiže funkcie $\sin x$ a $\cos x$ vyjadrujú zmenu y -ovej a x -ovej súradnice pri pohybe na kružnici v závislosti od meniaceho sa uhla.

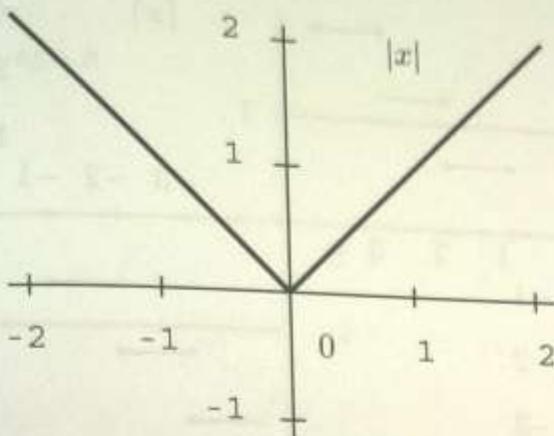
Niekteré ďalšie funkcie

Absolútна hodnota z reálneho čísla je funkcia, pre ktorú platí predpis

$$f(x) = |x| = \begin{cases} x & \text{ak } x \in (0, \infty), \\ -x & \text{ak } x \in (-\infty, 0). \end{cases}$$

Definičný obor tejto funkcie je celá množina reálnych čísel.

Dolná a horná celá časť z reálneho čísla. Pre každé reálne číslo x , ktoré nie je celé číslo ($x \in R - Z$) existuje také celé číslo k , že $k < x < k+1$. Číslo k nazveme dolná celá časť z x - značíme to $[x]$ a číslo $k+1$ nazveme horná celá časť z x - značíme to $\lceil x \rceil$. Ak je x celé číslo, potom $x = [x] = \lceil x \rceil$. Definičný obor týchto funkcií je celá množina reálnych čísel a grafy týchto funkcií sú

Obrázok 7.2: Graf funkcie $f(x) = |x|$

na obrázku 7.3. Funkciu dolná celá časť môžeme napríklad využiť pri určení minimálneho počtu bitov potrebných na reprezentáciu prirodzeného čísla n :

$$\lfloor \log_2 n \rfloor + 1 .$$

Funkcia signum, alebo „znamienková“ funkcia je daná predpisom

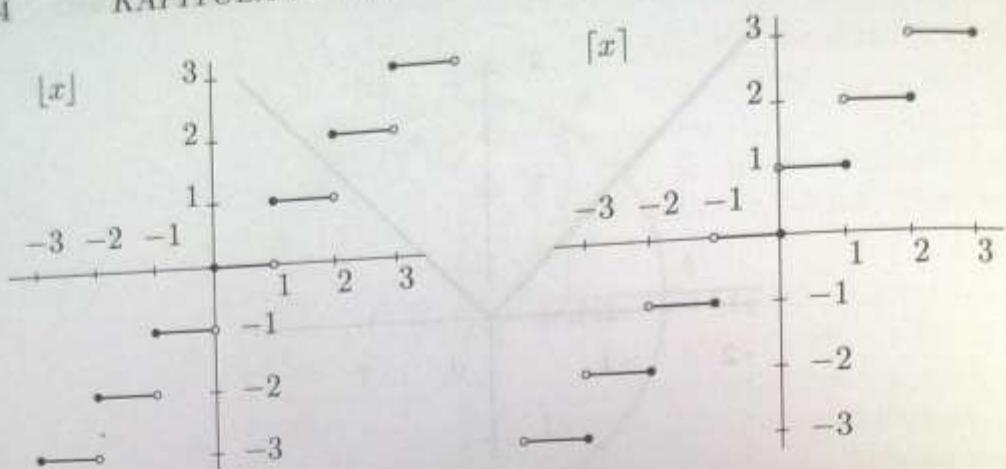
$$f(x) = sgn\ x = \begin{cases} 1 & \text{ak } x \in (0, \infty), \\ 0 & \text{ak } x = 0, \\ -1 & \text{ak } x \in (-\infty, 0). \end{cases}$$

Jej definičný obor je tiež celá množina reálnych čísel a jej graf je na obrázku 7.4.

Dirichletova funkcia je veľmi špeciálna funkcia definovaná na celej množine reálnych čísel. Často slúži ako kontrapríklad k rôznym tvrdeniam. Jej predpis je

$$\chi(x) = \begin{cases} 1 & \text{ak } x \in Q, \\ 0 & \text{ak } x \in R - Q. \end{cases}$$

Čiže funkcia nadobúda hodnotu 1, ak x je racionálne číslo a hodnotu 0, ak x je iracionálne číslo. (Graf tejto funkcie by sa nám asi nepodarilo nakresliť.)

Obrázok 7.3: Grafy funkcií $[x]$ a $\lceil x \rceil$

7.2 Ako merať zmenu veličín

Všetko okolo nás sa neustále mení. Pri javoch, ktorých správanie vieme opísť (aspoň približne) pomocou funkcií, vieme často kvantitatívne vypočítať aj to, ako sa menia. Jednoduchý príklad takého javu nám poskytuje fyzika.

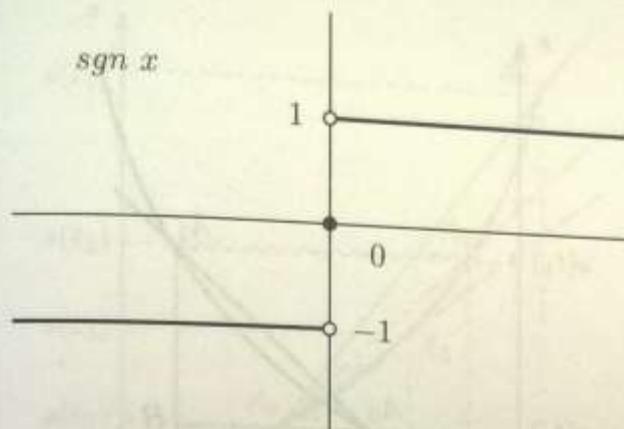
Vezmieme si funkciu $s(t)$ vyjadrujúcu dráhu (napríklad v metroch), ktorú prejde teleso v závislosti od času (v sekundách). Z fyziky vieme, že priemerá rýchlosť telesa v dobe medzi časovými okamihmi t_0 a t_1 sa dá vypočítať ako podiel dráhy a času, čo v našom prípade znamená

$$v_p = \frac{s(t_1) - s(t_0)}{t_1 - t_0} .$$

Na obrázku (7.5) vidime, že pre tento podiel platí

$$\frac{|A_1B|}{|A_0B|} = \frac{s(t_1) - s(t_0)}{t_1 - t_0} = \tan \alpha .$$

Venujme sa teraz otázke, ako vypočítať okamžitú rýchlosť v čase t_0 . Ak je zvolený časový úsek od t_0 po t_1 príliš veľký, priemerná rýchlosť môže byť od-

Obrázok 7.4: Graf funkcie $f(x) = \operatorname{sgn} x$

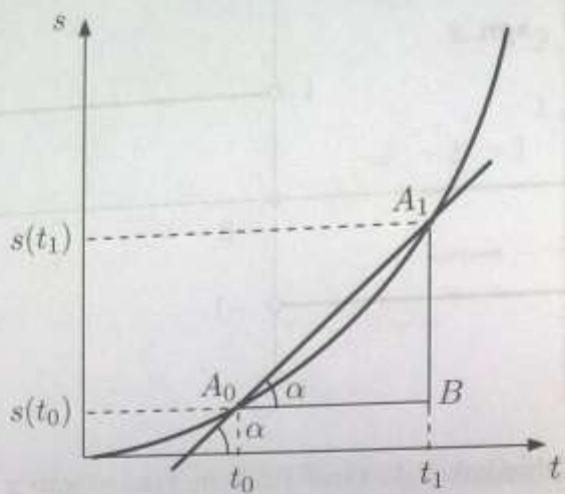
okamžitej rýchlosťi veľmi ďaleko. Z priemernej rýchlosťi nevieme povedať, aká bola okamžitá rýchlosť v danom čase t_0 . Nie je ľahké si však predstaviť, že pri skracovaní tohto časového úseku, z ktorého počítame priemernú rýchlosť (ako je to na obrázku (7.6)), sa bude priemerná rýchlosť na danom úseku bližiť k okamžitej rýchlosťi v čase t_0 a geometricky sa dá vyjadriť okamžitá rýchlosť ako tangens uhla, ktorý zviera dotyčnica ku krivke v bode t_0 s časovou osou. Ak by sme zvolili čas t_n , ktorý by bol „nekonečne blízko“ k t_0 , tak priemerná rýchlosť na tomto úseku by bola „nekonečne blízko“ k okamžitej rýchlosťi v čase t_0 . Recept, ako pristupovať k slovnému spojeniu „nekonečne blízko“, nám dala limita postupnosti. Ak by sme hodnoty $t_1, t_2, \dots, t_n, \dots$ volili tak, že pre postupnosť $\{t_n\}_{n=1}^{\infty}$ (kde $t_n \neq t_0$) by platilo

$$\lim_{n \rightarrow \infty} t_n = t_0 ,$$

potom výpočtom limity

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{s(t_n) - s(t_0)}{t_n - t_0} \quad (7.1)$$

dostaneme okamžitú rýchlosť v čase t_0 . Ak chceme vyjadriť vzťah pre okamžitú rýchlosť v ľubovoľnom čase t z intervalu (a, b) ako funkciu času, tak nálesto dosadenia konkrétnej hodnoty t_0 vyjadrujeme výslednú limitu ako

Obrázok 7.5: Výpočet priemernej rýchlosťi

funkciu premennej t . Objasníme si to na nasledujúcom príklade.

Príklad 7.2.1. Dráha telesa pri voľnom páde je daná vzťahom $s(t) = 1/2gt^2$ ($g = 9,8 \text{ ms}^{-2}$). Skúsmo určiť rýchlosť telesa v čase $t_0 = 2$ a vzťah pre rýchlosť tohto telesa v čase $t \in (0, t_d)$, kde t_d je čas dopadu. Predpokladajme, že máme nejakú postupnosť hodnôt $\{t_n\}_{n=1}^{\infty}$ ($t_n \neq 2$) takú, že

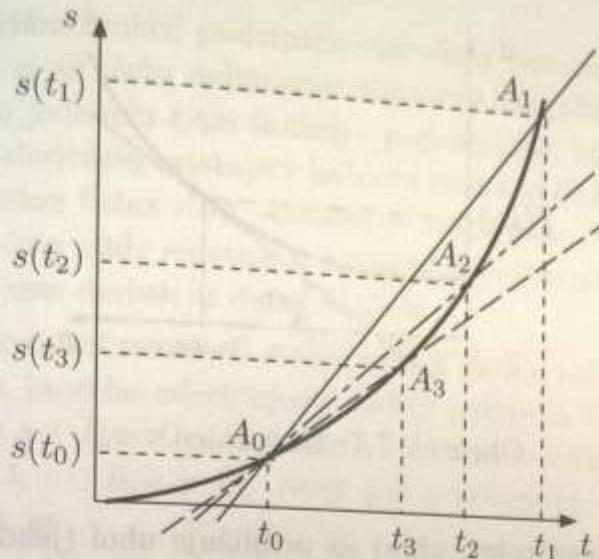
$$\lim_{n \rightarrow \infty} t_n = 2$$

a vypočítajme limitu

$$\begin{aligned} \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{s(t_n) - s(2)}{t_n - 2} &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1/2gt_n^2 - 1/2g2^2}{t_n - 2} = \frac{1}{2}g \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{t_n^2 - 2^2}{t_n - 2} = \\ \frac{1}{2}g \lim_{n \rightarrow \infty} (t_n + 2) &= \frac{1}{2}g(\lim_{n \rightarrow \infty} t_n + \lim_{n \rightarrow \infty} 2) = 2 \cdot g, \end{aligned}$$

to znamená, že $v(2) = 19,6 \text{ m} \cdot \text{s}^{-1}$. Určime teraz všeobecný vzťah. Nech je dané $t \in (0, t_d)$ a postupnosť $\{t_n\}_{n=1}^{\infty}$ ($t_n \neq t$), pre ktorú platí

$$\lim_{n \rightarrow \infty} t_n = t.$$

Obrázok 7.6: K výpočtu okamžitej rýchlosťi

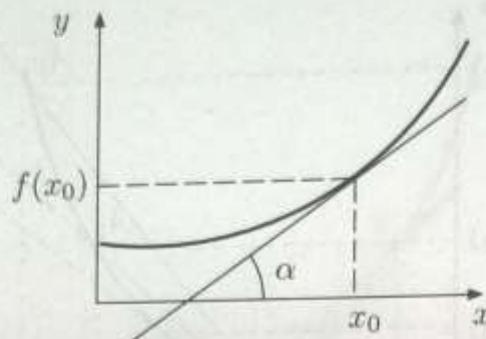
Všeobecný vzťah je

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{s(t_n) - s(t)}{t_n - t} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\frac{1}{2}gt_n^2 - \frac{1}{2}gt^2}{t_n - t} = \frac{1}{2}g \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{t_n^2 - t^2}{t_n - t} = \\ \frac{1}{2}g \lim_{n \rightarrow \infty} (t_n + t) = \frac{1}{2}g(\lim_{n \rightarrow \infty} t_n + \lim_{n \rightarrow \infty} t) = \frac{1}{2}g(t + t) = gt,$$

čo je presne v zhode s poznatkami z fyziky o rýchlosťi telesa pri voľnom páde.

Prechod od funkcie $s(t) = \frac{1}{2}gt^2$ k funkcií $v(t) = gt$ sa nazýva derivovanie funkcie $s(t)$ podľa premennej t a $v(t)$ nazývame deriváciou funkcie $s(t)$ podľa t . Rýchlosť (teda derivácia dráhy) vyjadruje zmenu dráhy v závislosti od t .

Skúsmo teraz zovšeobecniť naše úvahy. Nahradíme $s(t)$ ľubovoľnou reálnou funkciou $f(x)$ a hľadajme jej deriváciu v bode $x_0 \in D_f$. Geometricky vyjádené, derivácia v bode x_0 zodpovedá tangensu uhla α , ktorý zviera dotyčnica ku krvke $f(x)$ v bode x_0 s x -ovou osou. Spôsob, ako hľadáme deriváciu je veľmi podobný postupu, ktorý sme použili v príklade o dráhe a rýchlosťi. Bodmi $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$ sa približujeme k x_0 a snažíme sa zistiť, k akému

Obrázok 7.7: Dotyčnica v x_0

uhlu (resp. tangensu tohto uhla) sa približuje uhol (jeho tangens) sečníc, ktoré prechádzajú dvojicami bodov so súradnicami $(x_0, f(x_0))$ a $(x_i, f(x_i))$ ($i = 1, 2, \dots$). Dôležitá vec, ktorú musíme spomenúť je, že derivácia funkcie $f(x)$ v tomto bode vôbec nemusí existovať (to je rozdiel oproti dráhe a rýchlosťi), pretože ani dotyčnica v tom bode nemusí existovať. Napríklad funkcia $|x|$ nemá dotyčnicu a deriváciu pre $x_0 = 0$. Aby derivácia v bode x_0 existovala, tak nestačí zobrať jednu postupnosť hodnôt $\{x_n\}_{n=1}^{\infty}$ (kde $x_n \in D_f$) takú, že

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x_0 \quad (7.2)$$

a vypočítať

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(x_n) - f(x_0)}{x_n - x_0}, \quad (7.3)$$

ale pre každú postupnosť hodnôt z definičného oboru splňajúcu (7.2) by sa limita (7.3) musela rovnať tomu istému číslu. Deriváciu funkcie $f(x)$ v bode $x_0 \in D_f$ budeme označovať $f'(x_0)$. Podobne, ako pri dráhe a rýchlosťi, aj vo všeobecnosti možno vyjadriť deriváciu funkcie pre každé $x \in D_f$, pre ktoré existuje, ako novú funkciu, odvodenú z $f(x)$. Túto funkciu budeme označovať $f'(x)$, nazývame ju deriváciou funkcie $f(x)$ podľa premennej x , jej definičný obor značíme $D_{f'}$, pričom platí $D_{f'} \subseteq D_f$. Platí teda, že $v(t) = s'(t)$. Poznamenajme, že pre deriváciu $f(x)$ podľa premennej x sa používa (hlavne vo fyzike) aj značenie $\frac{df}{dx}$, čiže $v(t) = \frac{ds}{dt}$.

Kedže je deriváciám funkcií podstatne viac času venovaného v matematickej analýze, my si situáciu nebudeme zbytočne komplikovať a budeme sa venovať ďalej len jednému typu funkcií - polynómom, ktoré majú tú peknú vlastnosť, že ich derivácia existuje v každom reálnom čísle. Nám stačí na jej určenie zobrať jednu ľubovoľnú postupnosť splňajúcu (7.2) a z limity (7.3) (ktorá pre polynómy vždy existuje a nezávisí od výberu členov postupnosti $\{x_n\}_{n=1}^{\infty}$) dostávame deriváciu danej funkcie.

Aby sme pri derivovaní nemuseli stále počítať limity, odvodme jednoduchý vzorec, pomocou ktorého zderivujeme každý polynom v ľubovoľnej pevne zvolenej hodnote $x \in R = D_f$. Začnime polynomom druhého stupňa $f(x) = ax^2 + bx + c$ ($a, b, c \in R, a \neq 0$). Nech pre postupnosť $\{x_n\}_{n=1}^{\infty}$, ($x_n \neq x$) hodnôt z R platí, že

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x . \quad (7.4)$$

Potom

$$\begin{aligned} f'(x) &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(x_n) - f(x)}{x_n - x} \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{ax_n^2 + bx_n + c - ax^2 - bx - c}{x_n - x} \\ &= a \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n^2 - x^2}{x_n - x} + b \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n - x}{x_n - x} + \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{c - c}{x_n - x} \\ &= a \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(x_n - x)(x_n + x)}{x_n - x} + b \cdot 1 + 0 \\ &= a \left(\lim_{n \rightarrow \infty} x_n + \lim_{n \rightarrow \infty} x \right) + b \\ &= 2ax + b . \end{aligned}$$

To znamená, že derivácia $f'(x)$ polynomu druhého stupňa $f(x)$ sa dá jednoducho spočítať podľa vzťahu $f'(x) = 2ax + b$ ($a, b \in R, a \neq 0$). Naprklad zderivujme polynom $f(x) = 3x^2 + 4x + 2$. Derivácia $f'(x) = 2 \cdot 3 \cdot x + 4 = 6x + 4$.

Vypočítajme deriváciu polynómu

$$f_k(x) = a_k x^k + a_{k-1} x^{k-1} + \cdots + a_1 x + a_0$$

v pevne zvolenom bode $x \in R$. Nech $\{x_n\}_{n=1}^{\infty}$ (kde $x_n \neq x$) je postupnosť splňajúca

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x$$

a počítajme

$$\begin{aligned} f'_k(x) &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f_k(x_n) - f_k(x)}{x_n - x} \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_k x_n^k + \cdots + a_1 x_n + a_0 - a_k x^k - \cdots - a_1 x - a_0}{x_n - x} \\ &= a_k \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n^k - x^k}{x_n - x} + \cdots + a_1 \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n - x}{x_n - x} + 0 \end{aligned}$$

Vypočítajme limitu

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n^i - x^i}{x_n - x},$$

kde $i = 2, 3, \dots, k$. Využijeme rovnosť

$$a^i - b^i = (a - b)(a^{i-1} + a^{i-2}b + \cdots + a^2b^{i-3} + ab^{i-2} + b^{i-1}).$$

Čiže

$$\begin{aligned} \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n^i - x^i}{x_n - x} &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(x_n - x)(x_n^{i-1} + x_n^{i-2}x + \cdots + x^{i-1})}{x_n - x} \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} x_n^{i-1} + x \lim_{n \rightarrow \infty} x_n^{i-2} + \cdots + x^{i-2} \lim_{n \rightarrow \infty} x_n + x^{i-1} \\ &= ix^{i-1}. \end{aligned}$$

Ak sa teraz vrátime k derivácii polynómu $f_k(x)$, dostávame:

$$f'_k(x) = ka_k x^{k-1} + (k-1)a_{k-1} x^{k-2} + \cdots + a_1. \quad (7.5)$$

Príklad 7.2.2. Vypočítajme deriváciu polynómu

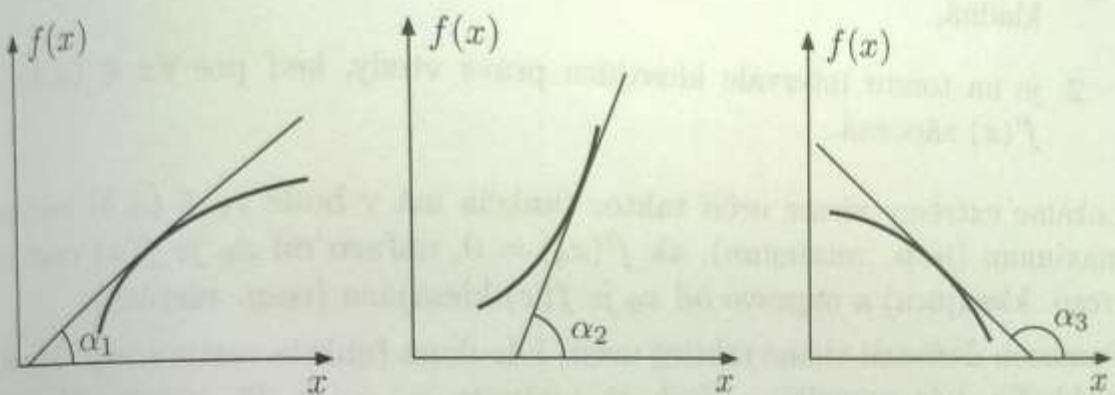
$$f(x) = 5x^3 + 4x^2 + 3x + 2.$$

Podľa (7.5)

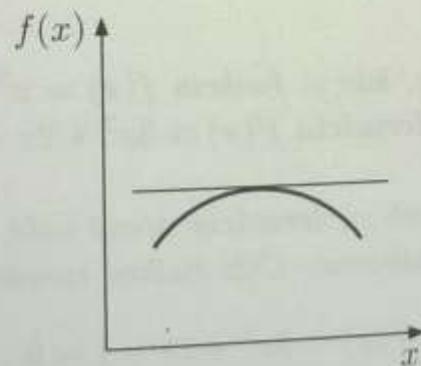
$$f'(x) = 3 \cdot 5 \cdot x^2 + 2 \cdot 4 \cdot x + 3 = 15x^2 + 8x + 3.$$

Využitie derivácií

Ako sme spomenuli už skôr, derivácia funkcie v nejakom bode x_0 zodpovedá tangensu uhla, ktorý zviera dotyčnica ku krvke opísanej funkciou f v danom bode x_0 . Na obrázkoch (7.8) a (7.9) máme niekoľko príkladov. Môžeme si

Obrázok 7.8: Vztah medzi uhlom dotyčníc, rastom a klesaním funkcie

Obrázok 7.9: Dotyčnica a lokálne maximum

všimnúť, že pre rastúce funkcie na obrázku je uhol α z intervalu $(0, \pi/2)$, pre klesajúce z intervalu $(\pi/2, \pi)$ a dotyčnica v maxime (podobne by to platilo pre minimum) zviera s x -ovou osou uhol 0 stupňov. Spomínané fakty platia všeobecne (ovšem dôkaz a zdôvodnenie tu nebudeme uvádzať - možno ho nájsť v [7]). Je známe, že funkcia tangens je na intervale $(0, \pi/2)$ rastúca a

kladná, na intervale $(\pi/2, \pi)$ rastúca a záporná a $\tan 0 = 0$.

Z toho možno odvodiť nasledujúce fakty:

Ak má funkcia f v každom bode intervalu (a, b) deriváciu, tak

1. je na tomto intervale rastúca práve vtedy, keď pre $\forall x \in (a, b)$ je $f'(x)$ kladná,
2. je na tomto intervale klesajúca práve vtedy, keď pre $\forall x \in (a, b)$ je $f'(x)$ záporná.

Lokálne extrémy vieme určiť takto: funkcia má v bode $x_0 \in (a, b)$ lokálne maximum (resp. minimum), ak $f'(x_0) = 0$, naľavo od x_0 je $f(x)$ rastúca (resp. klesajúca) a napravo od x_0 je $f(x)$ klesajúca (resp. rastúca).

Pomocou derivácií vieme taktiež určiť, kde daná funkcia rastie (resp. klesá) rýchlejšie, kde pomalšie. Nech sú hodnoty $x_1, x_2 \in D_f$ z intervalu, na ktorom je f rastúca. Ak $f'(x_1) < f'(x_2)$, tak $\tan \alpha_1 < \tan \alpha_2$ a tiež $\alpha_1 < \alpha_2$. Ak je uhol α_2 väčší, tak funkcia f v nejakom malom okolí hodnoty x_2 rastie určite rýchlejšie, ako v nejakom okolí hodnoty x_1 . Podobné úvahy urobte pre klesanie funkcie.

Príklad 7.2.3. Zistime, kde je funkcia $f(x) = x^3 + x^2 - x$ rastúca a kde klesajúca. Vypočítame deriváciu $f'(x) = 3x^2 + 2x - 1$.

Ak zistíme body, v ktorých sa derivácia rovná nule, dostaneme aj intervale, na ktorých je kladná a záporná. Čiže riešme rovnicu

$$f'(x) = 3x^2 + 2x - 1 = 0 .$$

Jej korene sú $x_1 = -1$, $x_2 = 1/3$. Výsledok je v nasledujúcej tabuľke:

	$(-\infty, -1)$	-1	$(-1, 1/3)$	$1/3$	$(1/3, \infty)$
$f'(x)$	+	0	-	0	+
$f(x)$	↗	max	↘	min	↗

Takže sme zistili, kde daná funkcia rastie, klesá, kde má lokálne extrémy. Vezmieme si hodnoty $x_1 = -2$ a $x_2 = -3$. Obe sú z intervalu, kde daná

funkcia rastie. Dosadme ich do derivácie: $f'(-2) = 3 \cdot (-2)^2 + 2 \cdot (-2) - 1 = 7$ a $f'(-3) = 3 \cdot (-3)^2 + 2 \cdot (-3) - 1 = 20$. Takže v nejakom malom okolí hodnoty $x_2 = -3$ funkcia f rastie určite rýchlejšie, ako v niektorom okolí hodnoty $x_1 = -2$.

Kapitola 8

Súčty a súčiny

8.1 Súčet konečného počtu členov aritmetickej postupnosti

Doteraz sme pracovali s členmi postupností. Teraz sa pozrieme na ich súčty a súčiny. Najprv na súčty a súčiny konečného počtu členov postupnosti, potom si povieme niečo aj o nekonečných súčtoch.

Skúsme najprv sčítovať členy aritmetickej postupnosti. Najjednoduchšia aritmetická postupnosť je postupnosť s členmi $1, 2, 3, 4, \dots$. Jedna historka súvisiaca so sčítovaním členov tejto postupnosti hovorí, že istý učiteľ potreboval zamestnať svojich žiakov, tak ich nechal sčítať čísla od 1 do 500. Mal však „smolu“, pretože mal v triede žiaka menom Carl Friedrich Gauss (1777-1855), ktorý po krátkej chvíli zahlásil výsledok. Čo vlastne mladý Gauss urobil? Napísal si oba súčty pod seba, ako je to v nasledujúcej tabuľke.

$$\begin{array}{ccccccccc} 1 & + & 2 & + \dots + & 499 & + & 500 & = & S_{500} \\ 500 & + & 499 & + \dots + & 2 & + & 1 & = & S_{500} \\ \hline = 501 & & = 501 & & = 501 & & = 501 & & = 2S_{500} \end{array}$$

Čiže dostal $2S_{500} = 501 \cdot 500$ a súčet S_{500} už poľahky vypočítal. Všeobecne

KAPITOLA 8. SÚČTY A SÚČINY

96

môžeme súčet prvých n prírodných čísel vypočítať pomocou vzťahu $S_n = (n+1)n/2$.

Tento postup možno zovšeobecniť na súčet členov ľubovoľnej aritmetickej postupnosti. Vieme, že v aritmetickej postupnosti platí $a_n = a_{n-1} + d$ a $a_n = a_1 + (n-1)d$. Ak máme sčítať prvých n členov aritmetickej postupnosti $a_1 + a_2 + \dots + a_n$, môžeme postupovať ako Gauss. Napišeme si tie súčty pod seba:

$$\begin{array}{ccccccccc} a_1 & + & a_2 & + & \dots & + & a_k & + & \dots & + & a_n & = & S_n \\ a_n & + & a_{n-1} & + & \dots & + & a_{n-k+1} & + & \dots & + & a_1 & = & S_n \end{array}$$

Teraz si stačí uvedomiť, že pre ľubovoľné $k \in \{1, \dots, n\}$ platí $a_k + a_{n-k+1} = a_1 + a_n$. Nakoľko $a_1 + a_n = a_1 + a_1 + (n-1)d$ a $a_k + a_{n-k+1} = a_1 + (k-1)d + a_1 + (n-k)d = 2a_1 + (n-1)d$. Takže v každom stĺpcu máme súčet $a_1 + a_n$ a stĺpcov je n . Potom $2S_n = (a_1 + a_n)n$ a

$$S_n = \frac{(a_1 + a_n)n}{2}.$$

8.2 Súčet konečného počtu členov geometrickej postupnosti

Videli sme, že súčet prvých n členov aritmetickej postupnosti možno výjadriť pomocou vzorca. Skúsme niečo podobné pre súčet prvých n členov geometrickej postupnosti. Vieme, že v tejto postupnosti platí $a_n = qa_{n-1} = q^{n-1}a_1$. Potom $a_1 + \dots + a_n = a_1 + a_1q + a_1q^2 + \dots + a_1q^{n-1} = a_1(1 + q + q^2 + \dots + q^{n-1})$. Potrebujeme určiť súčet

$$S_n = 1 + q + \dots + q^{n-1}. \quad (8.1)$$

Gaussov trik použiť nemôžeme (skúste zdôvodniť prečo), ale môžeme využiť rovnako vtipnú fintu - vynásobíme rovnosť (8.1) výrazom $-q$.

$$\begin{array}{ccccccccc} 1 & + & q & + & q^2 & + & \dots & + & q^{n-1} & = & S_n \\ -q & - & q^2 & - & \dots & - & q^{n-1} & - & q^n & = & -qS_n \end{array}$$

8.3. PRÁCA SO SYMBOLMI \sum A \prod

97

Sčítaním oboch rovností dostávame

$$1 - q^n = S_n - qS_n$$

a po úprave pre $q \neq 1$

$$S_n = \frac{1 - q^n}{1 - q}.$$

8.3 Práca so symbolmi \sum a \prod

Aby bolo možné súčty a súčiny väčšieho počtu členov postupnosti zapisovať pohodlnejšie, začali sa používať symboly \sum a \prod . Vezmieme členy ľubovoľnej postupnosti $a_p, a_{p+1}, a_{p+2}, \dots, a_m$. Ich súčet $a_p + a_{p+1} + a_{p+2} + \dots + a_m$ zapisujeme

$$\sum_{i=p}^m a_i$$

a ich súčin

$$\prod_{i=p}^m a_i.$$

Napríklad

$$-1 + 0 + 1 + \dots + 100 = \sum_{i=-1}^{100} i$$

alebo

$$3 \cdot 4 \cdot \dots \cdot 100 = \prod_{i=3}^{100} i.$$

Úloha. Ako by ste naprogramovali

- $\sum_{i=1}^n a_i$,
- $\prod_{i=1}^n a_i$,
- $\sum_{i \in I} a_i$?

8.4 Vlastnosti súčtov

Pozrime sa teraz na niektoré vlastnosti konečných súčtov. Budeme uvažovať, že sčítujeme konečný počet členov postupnosti $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ a $\{b_n\}_{n=p}^{\infty}$, kde p je celé číslo. Dôkazy všeobecnej platnosti uvedených vlastností neuvádzame. Čitateľ, ktorý by mal záujem, ich nájde napríklad v [8], alebo sa môže pokúsiť urobiť ich sám.

1. Rozpíšme a upravme nasledujúci súčet:

$$a_0 + \sum_{i=1}^3 a_i = a_0 + (a_1 + a_2 + a_3) = \sum_{i=0}^3 a_i .$$

Využili sme asociatívnosť súčtu. Všeobecne môžeme písat

$$a_{p-1} + \sum_{i=p}^n a_i = \sum_{i=p-1}^n a_i .$$

2. Podobne, ako v predchádzajúcom prípade, môžeme rozpísať nasledujúcu sumu:

$$\sum_{i=1}^6 a_i = (a_1 + a_2 + a_3) + (a_4 + a_5 + a_6) = \sum_{i=1}^3 a_i + \sum_{i=4}^6 a_i .$$

Opäť sme využili asociatívnosť. Keď to chceme zapisať všeobecne, situácia vyzerá nasledujúco (predpokladáme, že $m < n$):

$$\sum_{i=p}^n a_i = \sum_{i=p}^m a_i + \sum_{i=m+1}^n a_i .$$

3. Pri súčte členov geometrickej postupnosti sme písali

$$a_1 + a_1 q + a_1 q^2 + \cdots + a_1 q^{n-1} = a_1 (1 + q + q^2 + \cdots + q^{n-1}) .$$

8.4. VLASTNOSTI SÚČTOV

99

Zapišme obe strany tejto rovnosti pomocou súm:

$$\sum_{i=1}^n a_1 q^{i-1} = a_1 \sum_{i=1}^n q^{i-1}.$$

Vidíme, že distributívnosť násobenia vzhľadom na sčítovanie sa v sume prejavila tak, že konštantu, ktorou sme násobili členy postupnosti, možno písť pred sumu. Všeobecne teda môžeme písat:

$$c \sum_{i=p}^n a_i = \sum_{i=p}^n ca_i.$$

4. Sčítajme teraz členy dvoch rôznych postupností:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^3 a_i + \sum_{i=1}^3 b_i &= (a_1 + a_2 + a_3) + (b_1 + b_2 + b_3) \\ &= a_1 + b_1 + a_2 + b_2 + a_3 + b_3 \\ &= \sum_{i=1}^3 (a_i + b_i). \end{aligned}$$

Využívame komutatívnosť a asociatívnosť súčtu. Pre súčet n za sebou idúcich členov oboch postupností môžeme písat:

$$\sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^n b_i = \sum_{i=1}^n (a_i + b_i).$$

Ak je jedna z postupností konštantná, tak dostávame:

$$\sum_{i=1}^n (a_i + c) = \sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^n c = \sum_{i=1}^n a_i + nc.$$

Príklad 8.4.1. Vypočítajte

$$\sum_{i=1}^{20} \frac{1}{i(i+1)}.$$

Pri riešení využijeme rovnosť

$$\frac{1}{i(i+1)} = \frac{1}{i} - \frac{1}{i+1},$$

KAPITOLA 8. SÚČTY A SÚČINY

100

ktorí môžeme dostať pomocou rozkladu na parciálne zlomky. Teraz môžeme písat

$$\sum_{i=1}^{20} \frac{1}{i(i+1)} = \sum_{i=1}^{20} \frac{1}{i} - \sum_{i=1}^{20} \frac{1}{i+1}.$$

Ak si to rozpísame, dostávame

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \dots + \frac{1}{19} + \frac{1}{20} - \frac{1}{2} - \frac{1}{3} - \dots - \frac{1}{19} - \frac{1}{20} - \frac{1}{21} = 1 - \frac{1}{21}.$$

5. Vezmieme si nasledujúci súčet:

$$1 + 2 + 3 + 4 = \sum_{i=1}^4 i.$$

Niekedy však môže byť výhodné, ak tento súčet zapíšeme pomocou sumy trochu inak:

$$\sum_{i=2}^5 (i-1) = \sum_{i=-1}^2 (i+2) = \dots$$

Lahko sa presvedčíme, že ide o ten istý súčet. Všeobecne platí, že pre libovoľné dve celé čísla p, q a pre každé celé číslo $m \geq 0$ dostávame

$$\sum_{i=p}^{p+m} a_i = \sum_{i=q}^{q+m} a_{i+p-q}.$$

Príklad 8.4.2. Ak vezmeme rozdiel súm z predchádzajúceho príkladu

$$\sum_{i=1}^{20} \frac{1}{i} - \sum_{i=1}^{20} \frac{1}{i+1}$$

a v druhej sume prepíšeme indexy a hranice, tak dostaneme rozdiel

$$\sum_{i=1}^{20} \frac{1}{i} - \sum_{i=2}^{21} \frac{1}{i},$$

8.4. VLASTNOSTI SÚČTOV

101

v ktorom hned vidieť, že sa vzájomne neodčítajú len 1 a $\frac{1}{21}$ a výsledok musí byť $1 - \frac{1}{21}$.

6. Sčítajme hodnoty v nasledujúcej tabuľke dvomi spôsobmi.

2	3	1	= r_1
1	1	1	= r_2
1	2	1	= r_3
$= s_1$	$= s_2$	$= s_3$	

Je jasné, že ak ich sčítame po riadkoch, alebo po stĺpcach, výsledok musí byť rovnaký: $r_1 + r_2 + r_3 = s_1 + s_2 + s_3$. Zapíšme tieto súčty pomocou súm. Prvok tabuľky nachádzajúci sa v riadku číslo i a stĺpci číslo j budeme značiť $a_{i,j}$. Pre každé $i \in \{1, 2, 3\}$ platí

$$r_i = \sum_{j=1}^3 a_{i,j} .$$

Celkový súčet môžeme zapísat' nasledujúco

$$s = \sum_{i=1}^3 r_i = \sum_{i=1}^3 \left(\sum_{j=1}^3 a_{i,j} \right) = \sum_{i=1}^3 \sum_{j=1}^3 a_{i,j} .$$

Použili sme teda dvojitú sumu na vyjadrenie tohto súčtu. Podobne môžeme pre každé $j \in \{1, 2, 3\}$ písat'

$$s_j = \sum_{i=1}^3 a_{i,j}$$

a celkový súčet môžeme zapísat'

$$s = \sum_{j=1}^3 s_j = \sum_{j=1}^3 \left(\sum_{i=1}^3 a_{i,j} \right) = \sum_{j=1}^3 \sum_{i=1}^3 a_{i,j} .$$

KAPITOLA 8. SÚČTY A SÚČINY

102

Platí teda

$$s = \sum_{i=1}^3 \sum_{j=1}^3 a_{i,j} = \sum_{j=1}^3 \sum_{i=1}^3 a_{i,j} ,$$

čo môžeme všeobecne zapísť:

$$\sum_{i=p}^n \sum_{j=q}^m a_{i,j} = \sum_{j=q}^m \sum_{i=p}^n a_{i,j} .$$

7. Pracujme teraz s nasledujúcim súčinom:

$$(\sum_{i=1}^3 a_i) \cdot (\sum_{j=1}^3 b_j) .$$

Vieme, že

$$(a_1 + a_2 + a_3)(b_1 + b_2 + b_3) = a_1 b_1 + a_1 b_2 + \cdots + a_3 b_3 .$$

Ak to chceme zapísť ako sumu súčinov, potrebujeme dvojitú sumu

$$\sum_{j=1}^3 a_1 b_j + \sum_{j=1}^3 a_2 b_j + \sum_{j=1}^3 a_3 b_j = \sum_{i=1}^3 \sum_{j=1}^3 a_i b_j .$$

Iný spôsob zápisu, ktorý sa používa je

$$\sum_{1 \leq i \leq 3; 1 \leq j \leq 3} a_i b_j .$$

Všeobecne píšeme

$$(\sum_{i=1}^n a_i) \cdot (\sum_{j=1}^m b_j) = \sum_{1 \leq i \leq n; 1 \leq j \leq m} a_i \cdot b_j .$$

8.5 VLASTNOSTI SÚČINOV

103

8.5 Vlastnosti súčinov

Podobne ako pri súčtoch, sa pozrieme aj na vlastnosti súčinov. Vzhľadom na to, že vlastnosti sčítania a násobenia čísel (komutatívnosť, asociatívnosť) sú rovnaké, môžeme očakávať, že niektoré vlastnosti konečných súčinov budú rovnaké.

1. Z asociatívnosti vyplýva

$$a_{p-1} \cdot \prod_{i=p}^n a_i = \prod_{i=p-1}^n a_i .$$

2. Podobne máme

$$\prod_{i=p}^n a_i = \prod_{i=p}^m a_i \cdot \prod_{i=m+1}^n a_i .$$

3. Pre dva súčiny dostávame

$$\prod_{i=1}^n a_i \cdot \prod_{i=1}^n b_i = \prod_{i=1}^n (a_i \cdot b_i) .$$

4. Pre násobenie členov postupnosti konštantou

$$\prod_{i=1}^n (c \cdot a_i) = \prod_{i=1}^n c \cdot \prod_{i=1}^n a_i = c^n \prod_{i=1}^n a_i .$$

8.6 Porovnanie konečných a nekonečných súčtov

Doteraz sme pracovali s konečnými súčtami. Len v krátkosti nahliadnime, ak to vyzerá, keď sčítujeme členy nekonečnej postupnosti $\{a_n\}_{n=1}^{\infty}$.

Najdime súčet členov geometrickej postupnosti $\left\{\left(\frac{1}{2}\right)^n\right\}_{n=1}^{\infty}$. Môžeme si pomocou príkladom o tabuľke čokolády a štedrej školáčke (pozri napríklad [8]). Dievča vytiahne cez prestávku tabuľku čokolády. Príde k nej jedna

KAPITOLA 8. SÚČTY A SÚČINY

104

kamarátku, tak rozpolí čokoládu a polovicu jej dá. Potom sa pri nej pristaví ďalšia kamarátku, tak dievča rozpolí zvyšok a jednu polovicu toho zvyšku jej dá. Takto to pokračuje ďalej, vždy keď sa chystá zahryznúť do čokolády, objaví sa ďalšia kamarátku a naša hlavná hrdinka jej dá polovicu toho čo jej zostalo. „Súčet“ kúskov čokolády rozdelených medzi kamarátky dievčaťa musí rovnať celej tabuľke čokolády. Matematicky to môžeme vyjadriť nasledovne

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{1}{2}\right)^n = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \dots = 1 .$$

Teraz vezmieme postupnosť, ktorej n -tý člen je $a_n = (-1)^n$. Skúsme si vyjadriť jej súčet. Ak využijeme vlastnosti konečných súčtov, nastane zvláštna (a trochu neprijemná) situácia:

$$\sum_{i=1}^{\infty} (-1)^i = ((-1) + 1) + ((-1) + 1) + ((-1) + \dots) = 0 .$$

Ak sme popárovali členy po dvojiciach, súčet bol nula. Skúsme členy tej postupnosti sčítať inak. Prvý člen nechajme bez páru a ostatné popárujme so svojím susedom do zátvoriek:

$$\sum_{i=1}^{\infty} (-1)^i = (-1) + (1 + (-1)) + ((-1) + 1) + \dots = -1 .$$

Zdá sa, že asociatívnosť (posun zátvoriek) pre nekonečné súčty nemusí platiť. Čo s prehadzovaním poradia sčítancov. V konečných súčtoch sme si to mohli "bezrestne" dovoliť. Pri nekonečných postupnostiach to pravda nemusí byť. Poprehadzujme a uzátvorkujme členy našej postupnosti nasledujúcim spôsobom:

$$\underbrace{(a_1 + a_2 + a_4)}_{\begin{matrix} ((-1) + 1 + 1) \\ 1 \end{matrix}} + \underbrace{(a_3 + a_6 + a_8)}_{\begin{matrix} ((-1) + 1 + 1) \\ 1 \end{matrix}} + \underbrace{(a_5 + a_{10} + a_{12})}_{\begin{matrix} ((-1) + 1 + 1) \\ 1 \end{matrix}} \dots = \dots = \dots = \infty .$$

Čiže ani komutatívnosť (prehadzovanie poradia sčítancov) nemusí pri nekonečných súčtoch fungovať.

§6. POROVNANIE KONEČNÝCH A NEKONEČNÝCH SÚČTOV 105

Úloha. Usporiadajte členy postupnosti $\{(-1)^n\}_{n=1}^{\infty}$ tak, aby vyšiel súčet
a) -1, b) 3, c) $-\infty$.

Pri určovaní súčtu členov nekonečnej postupnosti $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ je užitočné zaviesť novú postupnosť - postupnosť čiastočných súčtov $\{s_n\}_{n=p}^{\infty}$, ktoréj členy dostaneme takto:

$$\begin{aligned}s_p &= a_p \\ s_{p+1} &= a_p + a_{p+1} \\ s_{p+2} &= a_p + a_{p+1} + a_{p+2} \\ &\vdots \\ s_n &= a_p + a_{p+1} + a_{p+2} + \dots + a_n \\ &\vdots\end{aligned}$$

Za súčet členov nekonečnej postupnosti považujeme limitu postupnosti čiastočných súčtov

$$\lim_{n \rightarrow \infty} s_n,$$

ak existuje a je rovná reálnemu číslu. Ak postupnosť čiastočných súčtov postupnosti $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ má limitu rovnú reálnemu číslu, tak hovoríme, že $\{a_n\}_{n=p}^{\infty}$ je sumovateľná. Ak spomenutá limita neexistuje, alebo je rovná $\pm\infty$, tak hovoríme, že postupnosť nie je sumovateľná [8].

Pozrime sa na postupnosti, s ktorými sme pracovali v tejto časti. Začnime aritmetickou postupnosťou $\{a_n\}_{n=1}^{\infty}$, kde $a_n = 1 + (n-1)2$. Postupnosť čiastočných súčtov vyzerá nasledujúco:

$$\begin{aligned}s_1 &= 1 \\ s_2 &= 1 + 3 = 4 \\ &\vdots \\ s_n &= 1 + 3 + \dots + (1 + (n-1)2) = n^2 \\ &\vdots\end{aligned}$$

Aši každému je jasné, že táto postupnosť nie je sumovateľná, pretože

$$\lim_{n \rightarrow \infty} n^2 = \infty.$$

KAPITOLA 8. SÚČTY A SÚČINY

106

Pozrime sa na geometrickú postupnosť $\{a_0 q^n\}_{n=0}^{\infty}$ s koeficientom q . Po-
stupnosť čiastočných súčtov vyzerá nasledujúco:

$$\begin{aligned}s_0 &= a_0 \\s_1 &= a_0 + a_0 q \\s_2 &= a_0 + a_0 q + a_0 q^2 \\&\vdots \\s_n &= a_0 + a_0 q + \dots + a_0 q^n = a_0 \frac{1-q^{n+1}}{1-q} \\&\vdots\end{aligned}$$

Limita postupnosti čiastočných súčtov pre $q \in (-1, 1)$ je

$$a_0 \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1 - q^{n+1}}{1 - q} = \frac{a_0}{1 - q},$$

čiže táto postupnosť je pre $q \in (-1, 1)$ sumovateľná, pre $q \notin (-1, 1)$ sumo-
vateľná nie je.

Vezmíme teraz postupnosť $\{(-1)^n\}_{n=1}^{\infty}$. Jej postupnosť čiastočných súč-
tov je

$$\begin{aligned}s_1 &= -1 \\s_2 &= -1 + 1 = 0 \\s_3 &= -1 + 1 + (-1) = -1 \\&\vdots \\s_n &= -1 + 1 + \dots + (-1)^n = \frac{-1 + (-1)^n}{2}\end{aligned}$$

Táto postupnosť ovšem nemá limitu. Takže postupnosť $\{(-1)^n\}_{n=1}^{\infty}$ nie je
sumovateľná.

8.7 Poznámka k reprezentácii racionálnych čísel

Už sme hovorili o reprezentácii čísel v rôznych počítačových sústavách. Povedzme si niečo o jednom probléme, ktorý sprevádza tento spôsob reprezentácie (v kapitole o funkciach už bol spomenutý). Začnime desiatkovou sústavou. Porovnajme čísla $x_1 = 0,9999\ldots = 0,\overline{9}$ a $x_2 = 1$. Vieme, že číslo x_1 možno vyjadriť nasledujúco:

$$x_1 = 9 \cdot 10^{-1} + 9 \cdot 10^{-2} + 9 \cdot 10^{-3} + \dots$$

Čísla $9 \cdot 10^{-1}$, $9 \cdot 10^{-2}$, $9 \cdot 10^{-3}$, ... však predstavujú členy geometrickej postupnosti s koeficientom $q = 10^{-1} \in (0, 1)$. Takže x_1 je súčet členov tejto postupnosti:

$$x_1 = \sum_{n=1}^{\infty} 9 \cdot 10^{-n} = \frac{9 \cdot 10^{-1}}{1 - 0,1} = 1.$$

To znamená, že x_1 a x_2 zodpovedajú tomu istému číslu - číslu 1. Čísla, ktoré majú v desiatkovej sústave tento dvojtvar môžeme písat nasledujúco: $a, a_1a_2a_3 \dots a_k000 \dots = a, a_1a_2a_3 \dots (a_k - 1)999 \dots$, kde $a_1, \dots, a_k \in \{0, \dots, 9\}$, $a_k \neq 0$, $a \in Z$.

V sústave so základom z vyzerajú čísla s takýmto dvojtvarom nasledujúco: $a, a_1a_2a_3 \dots a_k000 \dots = a, a_1a_2a_3 \dots (a_k - 1)(z - 1)(z - 1)(z - 1) \dots$, kde $a_1, \dots, a_k \in \{0, \dots, z - 1\}$, $a_k \neq 0$, $a \in Z$.

KAPITOLA 8. SÚČTY A SÚČINY

108

číslom $\sqrt{2}$. Významné je, že výsledok súčtu $\sqrt{2} + \sqrt{3}$ je väčší ako $\sqrt{2} + \sqrt{2} = 2\sqrt{2}$, teda $\sqrt{2} + \sqrt{3} > 2\sqrt{2}$. Toto je vlastnosť, ktorá sa nazýva **súčetná vlastnosť**.

Prevedieme na konkrétny príklad. Pôvodne máme súčet $\sqrt{0,1} + \sqrt{0,4} + \sqrt{0,9}$. Tento súčet je väčší ako $\sqrt{0,1} + \sqrt{0,4} = \sqrt{0,5}$ a tiež väčší ako $\sqrt{0,4} + \sqrt{0,9} = \sqrt{1,3}$. Teda $\sqrt{0,1} + \sqrt{0,4} + \sqrt{0,9} > \sqrt{0,5} + \sqrt{1,3}$. Táto vlastnosť je vlastnosťou súčtu.

Naopak, ak máme súčet $\sqrt{0,1} + \sqrt{0,4} + \sqrt{0,9} - \sqrt{0,5} - \sqrt{1,3}$, tak je tento súčet menší ako $\sqrt{0,1} + \sqrt{0,4} + \sqrt{0,9} - \sqrt{0,5} = \sqrt{0,9}$ a tiež menší ako $\sqrt{0,4} + \sqrt{0,9} - \sqrt{1,3} = \sqrt{0,1}$. Teda $\sqrt{0,1} + \sqrt{0,4} + \sqrt{0,9} - \sqrt{0,5} - \sqrt{1,3} < \sqrt{0,1}$. Táto vlastnosť je vlastnosťou odporiadku.

Na konci kapitoly je uvedená vlastnosť, ktorá je vlastnosťou súčtu, ale nie súčinu. Táto vlastnosť je nazývaná **súčetná vlastnosť**. Ak máme súčet $a_1 + a_2 + \dots + a_n$, tak je tento súčet väčší ako $a_1 + a_2 + \dots + a_{n-1}$ a tiež väčší ako $a_2 + a_3 + \dots + a_n$.

Kapitola 9

Ako určovať počet možností

Ak chceme naprogramovať nejaký výpočet, je užitočné vedieť odhadnúť počet krokov, ktoré náš program bude musieť vykonať. Je napríklad veľký rozdiel, či má program vykonať, pri vstupe o veľkosti 1000 bitov, 1000^2 , alebo 2^{1000} krokov. V tejto kapitole si prejdeme niekoľko základných kombinatorických princípov, ktoré je možné využiť pri určovaní (v praxi skôr pri odhadovaní) počtu krokov aj veľkosti pamäte potrebnej na uskutočnenie výpočtu. Pri výklade sme zvolili podobný prístup ako v učebných textoch [17]. Pre ďalšie štúdium tejto problematiky môžeme odporučiť literatúru [16, 11].

9.1 Princíp sčítovania

Počet študentov na našej univerzite môžeme zistiť tak, že sčítame počet študentov študujúcich na jednotlivých fakultách (samořejme za predpokladu, že žiadny študent neštuduje na viacerých fakultách naraz). Formálne to môžeme zapísť takto: ak Fri , $Pedas$, Sjf , Ef , Svf , Fhv , Fsi sú množiny študentov jednotlivých fakúlt a množina Un je množina študentov tejto univerzity, tak platí

$$Fri \cup Pedas \cup Sjf \cup Ef \cup Svf \cup Fhv \cup Fsi = Un$$

KAPITOLA 9. AKO URČOVAŤ POČET MOŽNOSTÍ

110

a pre počet študentov (znak $|A|$ označuje počet prvkov množiny A)
 $|Fri| + |Pedas| + |Sjf| + |Ef| + |Svf| + |Fhv| + |Fsi| = |Un|.$

Všeobecne pre množiny

$$S_1 \cup S_2 \cup \dots \cup S_k = S,$$

kde $S_i \cap S_j = \emptyset$ platí:

$$|S_1| + |S_2| + \dots + |S_k| = |S|.$$

9.2 Princíp násobenia

Koľko čísel vieme zapísť pomocou piatich bitov?

Na každé miesto máme práve dve možnosti - vyberáme si z číslí 0 a 1. Čiže počet možností je $2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 = 2^5$.

Koľko je všetkých trojciferných čísel, deliteľných číslom päť?

Na miesto stoviek vyberáme z deviatich možností: sú to cifry $1, \dots, 9$, na miesto desiatok vyberáme z desiatich možností: sú to cifry $0, 1, \dots, 9$, na miesto jednotiek vyberáme z dvoch možností: čísla deliteľné piatimi končia círou 0 alebo 5. Možnosti medzi sebou násobíme, pretože na každú číslu na mieste stoviek pripadá desať možností na mieste desiatok a na každú dvojicu čísl na mieste stoviek a desiatok pripadajú dve rôzne možnosti na mieste jednotiek, takže výsledok je $9 \cdot 10 \cdot 2$.

Ak vytvárame usporiadane k -tice, kde prvý pravok vyberáme z množiny A_1 , druhý pravok z množiny A_2 , až nakoniec k -ty pravok z množiny A_k , tak počet všetkých usporiadaných k -tic, ktoré takto môžeme vytvoriť je

$$|A_1| \cdot |A_2| \cdot \dots \cdot |A_k|.$$

Príklad 9.2.1. Kolko hesiel vieme vytvoriť, ak máme k dispozícii malé a veľké písmená anglickej abecedy, číslice od 0 po 9, môžeme použiť najviac osiem znakov a prvý znak je písmeno?

Behu na 100 metrov sa zúčastnilo osem pretekárov. Koľko je rôznych poradí, ako mohli preteky skončiť? Na prvé miesto máme osem možností, na druhé miesto máme sedem možností, pretekár, ktorý skončil na prvom mieste nemôže samozrejme skončiť aj na druhom. Podobne na tretie miesto vyberáme zo šiestich možností, až nakoniec na posledné miesto zostáva jeden pretekár. Možnosti medzi sebou násobíme, takže výsledok je $8 \cdot 7 \cdot 6 \cdot 5 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 = 8!$.

Väčšinu ľudí zaujíma len výsledok na prvých troch miestach, takže si položme otázku, koľko je rôznych poradí na týchto miestach?

Postupujeme veľmi podobne, ako v predchádzajúcim prípade, ale zostavujeme len usporiadane trojice: na prvé miesto máme osem možností, na druhé sedem a na tretie miesto vyberáme už len zo šiestich možností. Počty možností medzi sebou násobíme, takže výsledok je $8 \cdot 7 \cdot 6$.

Vidime, že v predchádzajúcich príkladoch ide opäť o princíp násobenia, ale možnosti, ktoré padajú na druhé miesto, sú ovplyvnené možnosťou na prvom mieste, možnosti prichádzajúce do úvahy na tretie miesto, sú ovplyvnené možnosťami na prvom a druhom mieste a takto to pokračuje ďalej. Princíp násobenia môžeme teda sformulovať takto: vytvárame usporiadanú k -ticu, ak na prvé miesto máme n_1 možných prvkov, na druhé miesto n_2 možných prvkov vzhľadom na prvy prvek, až na k -te miesto n_k možných prvkov vzhľadom na prvky umiestnené na predchádzajúcich $k - 1$ miestach. Počet všetkých možností je potom

$$n_1 \cdot n_2 \cdot \dots \cdot n_k .$$

9.3 Princíp delenia

Ak chceme spočítať počet ľudí v miestnosti, môžeme postupovať aj nasledujúcim (trochu absurdným) spôsobom (pozri [17]). Spočítame všetky uši v miestnosti a tento počet delíme dvoma. Toto je základ princípu, ktorý tu uvedieme.

KAPITOLA 9. AKO URČOVAŤ POČET MOŽNOSTÍ

Začnime úlohou: Máme šesť bodov v rovine, pričom žiadne tri neležia na jednej priamke. Koľko priamok a koľko trojuholníkov je určených týmito bodmi?

Každá priamka je určená dvoma bodmi, takže sa pýtame, koľko dvojíc bodov vieme vytvoriť. Na prvé miesto máme šest možností, na druhé miesto máme päť možností. Keď však zoberieme dvojicu bodov A, B a dvojicu bodov B, A , tak je jasné, že týmito dvojicami je určená práve jedna priamka. Každej priamke zodpovedajú dve usporiadane dvojice (dve „uši“), ktoré „splynú“ do jednej neusporiadanej dvojice. Počet priamok je teda daný počtom „uší“, t. j. usporiadanych dvojíc a tento počet musíme vydeliť dvoma. Podobne je to s trojuholníkmi. Počet usporiadanych trojíc je $6 \cdot 5 \cdot 4$, ale usporiadane trojice $ABC, ACB, BAC, BCA, CAB, CBA$ zodpovedajú tomu istému trojuholníku. Ak máme trojuholník XYZ , tak z jeho vrcholov možno vytvoriť šesť usporiadanych trojíc: na prvé miesto máme tri možnosti, na druhé dve, na tretie jednu možnosť. To znamená, že každý trojuholník má $3 \cdot 2 \cdot 1 = 3!$ „uší“ - usporiadanych trojíc vrcholov. Počet rôznych trojuholníkov je teda

$$\frac{6 \cdot 5 \cdot 4}{3 \cdot 2 \cdot 1}.$$

Ak to vezmeme všeobecne, vyberáme k -tice z n prvkov. Usporiadanych k -tic je podľa princípu násobenia

$$n \cdot (n-1) \cdot \dots \cdot (n-k+1) \quad (9.1)$$

ale ak nám nezáleží na poradí prvkov v k -tici, tak tento súčin musíme deliť počtom všetkých poradií, v akom tieto k -tice môžeme zapísat:

$$\frac{n \cdot (n-1) \cdot \dots \cdot (n-k+1)}{k \cdot (k-1) \cdot \dots \cdot 1}. \quad (9.2)$$

Súčin (9.1) zapíšeme ako podiel faktoriálov, to je:

$$\frac{n!}{(n-k)!}.$$

9.4 PRINCÍP BIJEKCIE

113

Potom podiel (9.2) môžeme zapísť v tvare

$$\frac{\frac{n!}{(n-k)!}}{k!} = \frac{n!}{(n-k)!k!}.$$

Toto číslo nazývame kombinačné číslo, zodpovedá počtu k prvkových podmnožín n prvkovej množiny a značíme ho

$$\binom{n}{k}$$

9.4 Princíp bijekcie

V časti o funkciách sme hovorili, že bijekcia medzi dvoma konečnými množinami znamená rovnaký počet prvkov medzi nimi. Tento princíp možno využiť na počítanie všetkých možností.

Zaoberajme sa otázkou, koľko podmnožín má n prvková množina A_n ?

Riešme túto úlohu najprv pre $n = 2$. Nech $A_2 = \{x_1, x_2\}$. Potom jej podmnožiny sú:

$$\emptyset, \{x_1\}, \{x_2\}, \{x_1, x_2\}.$$

Každú z uvedených podmnožín môžeme reprezentovať usporiadanou dvojicou nul a jednotiek nasledujúco: ak x_1 patrí do danej podmnožiny, tak na prvom mieste je jednotka, ak nepatrí, potom je na tom mieste nula. Podobne pre x_2 . Ak patrí do danej podmnožiny, na druhom mieste bude jednotka, ak nepatrí, tak na tom mieste bude nula.

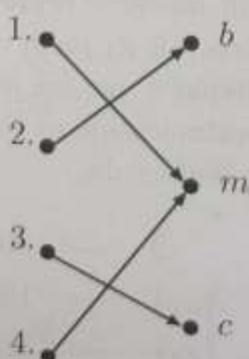
$$\begin{array}{rcl} \emptyset & \longrightarrow & 00 \\ \{x_1\} & \longrightarrow & 10 \\ \{x_2\} & \longrightarrow & 01 \\ \{x_1, x_2\} & \longrightarrow & 11 \end{array}$$

Ak množinu všetkých podmnožín množiny A označíme $P(A)$, tak predchádzajúce priradenie je bijekcia z $P(A_2)$ do množiny $\{0, 1\}^2$. Tento postup

možno zovšeobecniť aj na určenie počtu podmnožín n prvkovej množiny. Túto množinu a jej prvky označme $A_n = \{x_1, x_2, x_3, \dots, x_n\}$. Zvoľme si funkciu $f : P(A_n) \rightarrow \{0, 1\}^n$, ktorá priradí každej podmnožine usporiadanú n -ticu, kde na k -tom mieste bude jednotka práve vtedy, keď prvok x_k patrí do danej podmnožiny. Potom f musí byť injekcia, pretože dvom rôznym podmnožinám musíme vždy priradiť dve rôzne postupnosti nul a jednotiek. Funkcia f je tiež surjekciou, pretože ku každej n miestnej postupnosti nul a jednotiek nájdeme podmnožinu, ktorá je touto postupnosťou charakterizovaná. Teda f je bijekcia a množiny $P(A_n)$ a $\{0, 1\}^n$ majú rovnaký počet prvkov. Ale prvky množiny $\{0, 1\}^n$ sú n miestne postupnosti nul a jednotiek a my už vieme, že ich je presne 2^n . Preto aj podmnožin n prvkovej množiny je 2^n .

9.5 Dirichletov princíp

Predstavme si situáciu, že máme v škatuli šesť ponožiek (biely, modrý a čierny pár), ale pre našu neporiadnosť nie sú popárované. Ak chceme potme, aby sme nezobudili spolužívajúcich vybrať dve rovnaké ponožky, koľko ich musíme vytiahnuť, aby sme mali istotu, že máme medzi nimi aspoň jeden pári? Odpoveď je samozrejme aspoň štyri ponožky.

Táto jednoduchá úvaha nás vedie k veľmi dôležitému kombinatorickému princípu, ktorý nazývame Dirichletov princíp. Jeho základná verzia znie, ak máme n škatúl a $n + 1$ predmetov v nich umiestnených, tak existuje

9.5. DIRICHLETOV PRINCÍP

115

skatuľa, v ktorej sú aspoň dva predmety. V anglickej literatúre sa používa názov "Pigeonhole principle" a na jeho vysvetlenie sa používa verzia: ak máme $n + 1$ holubov v n hniezdach, tak existuje hniezdo, v ktorom sú aspoň dva holuby. Princíp je jednoduchý na pochopenie, ale dajú sa vďaka nemu dokázať aj netriviálne tvrdenia. Ukážme si jeden príklad:

Tvrdenie. Nech máme 100 ľubovoľných prirodzených čísel a_1, a_2, \dots, a_{100} , vždy z nich vieme vybrať takú podmnožinu, že súčet čísel v tejto podmnožine je deliteľný číslom sto.

Vezmíme si nasledujúce súčty:

$$\begin{aligned} S_1 &= a_1 \\ S_2 &= a_1 + a_2 \\ &\vdots \\ S_{100} &= a_1 + a_2 + \dots + a_{100} \end{aligned}$$

Ak je niektorý z týchto súčtov deliteľný číslom sto, tak je úloha vyriešená. Predpokladajme, že žiadny z týchto súčtov nie je deliteľný stovkou. Potom každé z čísel dáva po delení stovkou zvyšok z množiny $\{1, 2, \dots, 99\}$. Teraz využijeme Dirichletov princíp. Máme sto čísel a deväťdesiatdeväť zvyškov, to znamená, že existujú aspoň dve čísla, ktoré dávajú rovnaký zvyšok po delení číslom sto. Nech sú to čísla S_i a S_j , kde $i < j$. Ich rozdiel $S_j - S_i$ je deliteľný stovkou (premyslite si prečo) a dá sa vyjadriť ako nasledujúci súčet:

$$(a_1 + \dots + a_i + a_{i+1} + \dots + a_j) - (a_1 + \dots + a_i) = a_{i+1} + \dots + a_j .$$

Čo je súčet čísel jednej z podmnožín spomínaných v tvrdení.

KAPITOLA 9. AKO URČOVAT POČET MOŽNOSTÍ

9.6 Pascalov trojuholník

Na záver sa pozrieme ešte na známy Pascalov trojuholník a uvedieme niektoré identity.

			1					
			1	2	1			
			1	3	3	1		
			1	4	6	4	1	
			1	5	10	10	5	1
			1	6	15	20	15	6
								1

Pomocou kombinačných čísel to možno zapísat' takto:

$$\begin{array}{ccccccccc}
 & & & \binom{0}{0} & & \binom{1}{1} & & \\
 & & \binom{2}{0} & \binom{1}{0} & \binom{2}{1} & \binom{1}{1} & \binom{2}{2} & \\
 & \binom{3}{0} & \binom{3}{1} & \binom{3}{2} & \binom{3}{3} & \binom{3}{3} & \binom{4}{4} & \\
 \binom{4}{0} & \binom{4}{1} & \binom{4}{2} & \binom{4}{3} & \binom{4}{4} & \binom{4}{4} & \binom{5}{5} & \\
 \binom{5}{0} & \binom{5}{1} & \binom{5}{2} & \binom{5}{3} & \binom{5}{4} & \binom{5}{5} & \binom{5}{5} & \binom{6}{6} \\
 \binom{6}{0} & \binom{6}{1} & \binom{6}{2} & \binom{6}{3} & \binom{6}{4} & \binom{6}{5} & \binom{6}{6} & \binom{6}{6}
 \end{array}$$

Uvedieme niektoré identity, ktoré platia pre kombinačné čísla. Ľahko možno nahliadnuť, že

$$\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k}.$$

Túto rovnosť možno ľahko interpretovať tak, že počet k prvkových podmnožín n prvkovej množiny je rovnaký ako počet $n - k$ prvkových podmnožín tejto množiny.

Vieme, že čísla v Pascalovom trojuholníku dostávame súčtom dvoch čísel nad ním. Napríklad

$$\binom{4}{1} + \binom{4}{2} = 4 + 6 = 10 = \binom{5}{2}.$$

96. PASCALOV TROJUHOLNÍK

117

Všeobecne to možno vyjadriť vzťahom

$$\binom{n}{k} + \binom{n}{k+1} = \binom{n+1}{k+1}.$$

Počet $k+1$ prvkových podmnožín $n+1$ prvkovej množiny A_{n+1} môžeme určiť tak, že zoberieme n prvkovú množinu $A_n \subset A_{n+1}$, spočítame jej $k+1$ prvkové podmnožiny, tie budú aj podmnožinami A_{n+1} . Podobne spočítame k prvkové podmnožiny A_n , pridaním zostávajúceho $n+1$ -vého prvku ku každej z nich dostávame zvyšné $k+1$ prvkové podmnožiny A_{n+1} .

Ak sčítame čísla v n -tom riadku Pascalovho trojuholníka (riadky číslujeme od nuly, takže $n = 0, 1, 2, \dots$), tak ich súčet je 2^n . Čiže platí:

$$\sum_{k=0}^n \binom{n}{k} = 2^n.$$

KAPITOLA 9. AKO URČOVAT POČET MOŽNOSTÍ

118

Príkladom pre určenie počtu možností je určenie počtu rôznych druhov kameňov, ktoré sa vyskytujú v určitej oblasti. V tomto príklade je významné, že všetky kameňy sú rovnaké, teda všetky majú rovnaké vlastnosti. Teda určenie počtu možností je rovnako ako určenie počtu rôznych kameňov v určitej oblasti. V tomto príklade je významné, že všetky kameňy sú rovnaké, teda všetky majú rovnaké vlastnosti. Teda určenie počtu možností je rovnako ako určenie počtu rôznych kameňov v určitej oblasti.

Kapitola 10

Porovnávanie funkcií

Porovnávanie funkcií má v informatike význam pri posudzovaní časovej a pamäťovej náročnosti výpočtov. Určenie presného počtu krovov, ktoré program vykoná, alebo presného počtu bitov, ktoré pri výpočte počítač využije, je veľmi komplikované. Pre funkcie vyjadrujúce dobu výpočtu (počet krovov) a veľkosť použitej pamäte v závislosti od vstupu je jednoduchšie určiť len hranice, do ktorých ich môžeme „vtesnať“. V tejto kapitole si priblížime notáciu, ktorá sa používa okrem iného aj na určenie týchto hraníc.

10.1 O-notácia

Pri posudzovaní výpočtovej zložitosti algoritmov sa veľmi často používa O-notácia. Začneme dvomi príkladmi.

Vezmíme zoznam prirodzených čísel a_1, \dots, a_n . Chceme zistiť, koľkokrát sa nachádza číslo x v tomto zozname. Koľko krovov v najhoršom prípade urobí nasledujúci postup?

```
FOR i=1 TO n  
  IF x=a[i] THEN k:=k+1
```

KAPITOLA 10. POROVNÁVANIE FUNKCIÍ

120

Cyklus sa opakuje n -krát. Pri každom opakovani musíme porovnať dvojicu čísel. Ak predpokladáme, že na zadanie každého čísla sme použili konštantný počet bitov, tak na porovnanie dvoch čísel potrebujeme vykonať počet operácií ohraničený konštantou (porovnávame v najhoršom prípade každý bit). Túto konštantu označme c_1 . Ak sa čísla v podmienke rovnajú, tak navýše musíme vykonať jeden súčet, čo znamená tiež konštantný počet operácií (povedzme c_2). V najhoršom prípade teda program vykoná $(c_1 + c_2)n$ operácií. Čiže existuje konštanta $c \in R^+$ taká, že počet krokov $p_1(n)$, ktoré program v najhoršom prípade vykoná (v závislosti od počtu čísel n v zo- zname) je menší, alebo rovný, ako cn .

Vezmíme súčet prirodzených čísel, ktoré sú zadané v tabuľke tvaru $n \times n$, čo môžeme zapísť

$$\sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n a_{i,j}$$

a v programátorskom „pseudokóde“ to možno zapísat:

```
FOR j=1 TO n  
    FOR i=1 TO n  
        suma:=suma+a[i,j]
```

Počet krokov $p_2(n)$, ktoré program v najhoršom prípade vykoná v závislosti od n je cn^2 , kde c je konštanta, ktorou vyjadrujeme, že na súčet dvoch čísel potrebujeme konštantný počet operácií (predpokladáme, že čísla sú reprezentované konštantným počtom bitov a čísla sčítujeme po bitoch).

V oboch príkladoch teda existovala konštanta c taká, že $p_1(n) \leq cn$, resp. $p_2(n) \leq cn^2$. Aby sme sa nemuseli zaoberať konštantami pri posudzovaní zložitosti algoritmov, dohodla sa konvencia, že sa bude miesto uvedených nerovností a vyjadrení o existencii vhodnej konštanty používať zápis $p_1(n) = O(n)$ pre prvý prípad a $p_2(n) = O(n^2)$ pre druhý prípad.

Definujme to presnejšie (podľa [17, 20]).

Definícia 10.1.1. Nech sú dané funkcie $f : N \rightarrow R^+$ a $g : N \rightarrow R^+$.
Hovoríme, že

$$f(n) = O(g(n)),$$

ak existuje konštantu $c > 0$ a $n_0 \in N$ také, že pre $\forall n \in N, n \geq n_0$ platí $f(n) \leq cg(n)$.

Niekoľko príkladov.

1. Funkcia $f(n) = 100n^3$ a $g(n) = n^3$. Potom pre $\forall n \in N$ platí $100n^2 \leq cn^2$, kde $c = 100$. Čiže $100n^2 = O(n^2)$.

2. Nech $f(n) = 10n!$ a $g(n) = 2n!$. Potom pre $\forall n \in N$ platí $10n! \leq c2n!$, kde $c = 5$. Čiže $10n! = O(2n!)$. Tiež ale platí $10n! = O(n!)$. Platí dohoda, že funkciu $g(n)$ sa snažíme voliť čo najjednoduchšie a pokiaľ možno bez konštánt. Takže v poslednom príklade volíme radšej $g(n) = n!$, ako $g(n) = 2n!$.

3. Nech $f(n) = n^2 + 100n + 5$ a $g(n) = n^2$. Pre $\forall n \in N$ platí

$$n^2 + 100n + 5 \leq n^2 + 100n^2 + 5n^2 = 106n^2.$$

Takže existuje konštantu $c = 106$ taká, že pre $\forall n \in N$ $n^2 + 100n + 5 \leq 106n^2$.
Takže $n^2 + 100n + 5 = O(n^2)$.

4. Nech $f(n) = n^2$ a $g(n) = n^3$. Potom pre $\forall n \in N$ platí $n^2 \leq n^3$.

5. Nech $f(n) = n$ a $g(n) = n \log n$. Z vlastností logaritmov vieme, že pre libovoľné $n \geq 10$ platí $\log n \geq 1$. Takže pre $\forall n \in N, n \geq 10$ platí $n \leq n \log n$, pričom konštantu c možno zvoliť rovnú jednej.

Na zjednodušenie výpočtov v predchádzajúcich príkladoch sa dá použiť nasledujúce tvrdenie.

Veta 10.1.1. Ak pre funkcie $f(n)$ a $g(n)$, kde $f : N \rightarrow R^+$ a $g : N \rightarrow R^+$,

existuje limita ich podielu

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)} = c,$$

pričom c je reálne číslo, tak platí $f(n) = O(g(n))$. Ak je táto limita rovná ∞ , tak $f(n) \neq O(g(n))$.

KAPITOLA 10. POROVNÁVANIE FUNKCIÍ

122

Predchádzajúce tvrdenie sa dalo využiť v príkladoch 1 až 5, pretože tam uvedené limity existujú. Ukážme si príklad, kde toto tvrdenie nemožno využiť.

6. Nech $f(n) = (2 + (-1)^n)n$ a $g(n) = n$. Lahko sa presvedčíme, že

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(2 + (-1)^n)n}{n} = \lim_{n \rightarrow \infty} (2 + (-1)^n)$$

neexistuje, pretože postupnosť $(2 + (-1)^n)$ osciluje medzi hodnotami 1 a 3. Ak však zvolíme konštantu $c = 3$, tak pre $\forall n \in N$ platí, že $(2 + (-1)^n)n \leq 3n$. Takže podľa definície máme $(2 + (-1)^n)n = O(n)$.

10.2 Niektoré nepríjemnosti spojené s používaním $O(g(n))$

Pri narábaní so zápisom $f(n) = O(g(n))$ môžeme naraziť na niekoľko problémov. Ukážme si niektoré zálužnosti, s ktorými by sme sa mohli stretnúť [17].

1. Vieme, že relácia " $=$ " je tranzitívna. To znamená, že pre $\forall a, b, c \in R$ platí: ak $a = b \wedge b = c$, potom $a = c$. Z predchádzajúcej časti vieme, že $n = O(n)$ a $2n = O(n)$, avšak $n \neq 2n$. To znamená, že na " $=$ " použité v tomto zápisе nemôžeme pozerať, ako na klasické rovná sa. Platí dohovor, že zápis $f(n) = O(g(n))$ sa používa len v tomto smere. Opačný smer $O(g(n)) = f(n)$ sa nepoužíva, aby sme sa vyhli predchádzajúcej nepríjemnosti. Zjednodušene povedané, zápis $f(n) = O(g(n))$ nám hovorí, že funkcia $f(n)$ nemá právo sa veľmi povyšovať nad funkciu $g(n)$.

2. Pre ľubovoľnú konštantu k platí $k = O(1)$. Pozrime sa teraz lepšie na tento zápis. Vezmieme súčet

$$\sum_{i=1}^n i = 1 + 2 + \dots + n = O(1) + O(1) + \dots + O(1) = nO(1) = O(n).$$

10.3. ZLOŽITOSŤ ALGORITMOV

Ašak už vieme, že

123

$$\sum_{i=1}^n i = \frac{n(n+1)}{2} = \frac{1}{2}n^2 + \frac{1}{2}n = O(n^2).$$

Kde sa stala chyba? Hlavný problém je, že v prvom zápise sme použili $n = O(1)$, čo samozrejme neplatí.

10.3 Zložitosť algoritmov

Ako bolo spomenuté, O-notácia sa používa na vyjadrenie výpočtovej zložitosti algoritmov. Pod pojmom výpočtová zložitosť budeme rozumieť počet krokov, ktoré musí v najhoršom prípade algoritmus vykonať. Ukážme, prečo je dôležité posudzovať, koľko krokov v najhoršom prípade algoritmus urobí. V nasledujúcej tabuľke máme vyznačené, aká je približná doba výpočtu algoritmov na počítači, ktorý je schopný spracovať 10^{10} operácií za sekundu. Brali sme algoritmy, kde počet krokov v závislosti od veľkosti vstupu n nepresiahlne n , n^2 , n^4 , 2^n , $n!$. Za n sme dosadili postupne hodnoty 20, 50, 100, 500, 1000.

$g(n) \setminus n$	20	50	100	500	1000
n	2 ns	5 ns	10 ns	50 ns	0,1 μ s
n^2	40 ns	0,25 μ s	1 μ s	25 μ s	100 μ s
n^4	16 μ s	625 μ s	10 ms	6,25 s	100 s
2^n	0,1 ms	$\doteq 31$ hod	$\doteq 4 \cdot 10^{12}$ rokov	-	-
$n!$	$\doteq 8$ rokov	$\doteq 9 \cdot 10^{47}$ rokov	-	-	-

Vidime, že algoritmy, kde počet krokov je 2^n , respektive $n!$ nie sú z praktického hľadiska veľmi výhodné, pretože doba výpočtu pre väčšie n je neúnosná. Z toho vyplýva, že algoritmy, ktorých výpočtovú zložitosť nevieme vyjadriť lepšie ako $O(2^n)$ a $O(n!)$, nie sú vhodné pre praktické použitie. Naproti tomu algoritmy so zložitosťou $O(n)$, $O(n^2)$, $O(n^4)$ sú väčšinou (ak konštantu c , ktorú sme pri použití O-notácie ukryli, nie je príliš veľká, čo väčšinou nestáva) v praxi veľmi dobre použiteľné.

10.4 Theta

Pri použití O-notácie sme videli, že pre funkcie $f(n) = n^2 + 100n + 5$ a $g(n) = n^2$ platí: $f(n) = O(g(n))$. Tiež však platí pre $\forall n \in N$, že $n^2 \leq n^2 + 100n + 5$. Takže môžeme tiež písť: $g(n) = O(f(n))$. Naproti tomu, ak sme mali príklad s funkciami $f(n) = n^2$ a $g(n^3)$, tak platilo: $f(n) = O(g(n))$, ale opak neplatí: $n^3 \neq O(n^2)$. Pre algoritmy by teda platilo, že algoritmus, ktorý urobí v najhoršom prípade n^2 krokov je aj typu $O(n) = n^3$, pretože pomocou n^3 dostaneme horné ohraničenie pre n^2 . Avšak vidime, že toto ohraničenie nie je „tesné“. Ak chceme vyjadriť túto tesnosť matematicky presne, používame zápis $f(n) = \Theta(g(n))$. Uvedieme dve (ekvivalentné) definicie.

Definícia 10.4.1. Ak pre funkcie $f : N \rightarrow R^+$ a $g : N \rightarrow R^+$ platí $f(n) = O(g(n))$ aj $g(n) = O(f(n))$, tak pre tieto funkcie používame zápis

$$f(n) = \Theta(g(n)).$$

Definícia 10.4.2. Ak pre funkcie $f : N \rightarrow R^+$ a $g : N \rightarrow R^+$ existujú konštanty $c, d \in R$ a n_0 také, že $0 < c < d$ a pre $\forall n \in N$, $n \geq n_0$ platí $cg(n) \leq f(n) \leq dg(n)$, tak píšeme: $f(n) = \Theta(g(n))$.

Tento zápis sa teda používa, ak chceme vyjadriť, že funkcie $f(n)$ a $g(n)$ sú, čo sa týka ich rastu, podobné.

10.5 Malé o

Pri limitách sme mali aj nasledujúce príklady:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^2}{n^3} = 0, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^2}{2^n} = 0, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2^n}{n!} = 0.$$

V týchto prípadoch postupnosť (funkcia definovaná na N) v čitateľi rastie rádovo oveľa pomalšie ako postupnosť v menovateli.

10.6. ASYMPTOTICKÁ ROVNOSŤ

125

Definícia 10.5.1. Ak pre funkcie $f : N \rightarrow R^+$ a $g : N \rightarrow R^+$ platí

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)} = 0,$$

tak pre tieto funkcie používame zápis

$$f(n) = o(g(n))$$

a hovoríme, že $f(n)$ je asymptoticky menšia, ako $g(n)$.

10.6 Asymptotická rovnosť

Vypočítajme nasledujúcu limitu.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\binom{n}{2}}{\frac{n^2}{2}} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\frac{n^2-n}{2}}{\frac{n^2}{2}} = 1.$$

Môžeme tiež povedať, že postupnosti v čitateli a v menovateli rastú rovnako rýchlo a môžeme to zapísat $\binom{n}{2} \sim \frac{n^2}{2}$.

Definícia 10.6.1. Ak pre funkcie $f : N \rightarrow R^+$ a $g : N \rightarrow R^+$ platí

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)} = 1,$$

tak pre tieto funkcie používame zápis

$$f(n) \sim g(n)$$

a hovoríme, že $f(n)$ a $g(n)$ sú asymptoticky rovné.

Priklad použitia tohto zápisu je Stirlingova formula pre faktoriál:

$$n! \sim \sqrt{2\pi n} \left(\frac{n}{e}\right)^n.$$

Táto formula nám hovorí, že pre dostatočne veľké n sa nedopustíme príliš veľkej chyby, ak miesto $n!$ použijeme výraz na pravej strane. Pre $n = 8$ je tá chyba napríklad približne 1% a pri zväčšujúcom sa n klesá k nule.

KAPITOLA 10. POROVNÁVANIE FUNKCIÍ

126

Kapitola 11

Úvod do teórie čísel

Teória čísel je oblasť matematiky, ktorej základy sa objavili už pred tisícročiami, no pre svoje zaujímavé a dôležité aplikácie, je jej stále venovaná veľká pozornosť. Pojmy, s ktorými budeme pracovať (deliteľnosť, zvyšok) sa učia už na základnej škole, tu uvedieme ich presné definície, ktoré nám umožnia poznávať nové vlastnosti týchto pojmov. Viac informácií čitateľ nájdzie napríklad v knihe [25] (ktorá je trochu staršia, ale bežne ju možno nájsť v knižniciach) alebo v knihe [9] (čo je publikácia, ktorá prináša najnovšie výsledky a množstvo aplikácií z teórie čísel).

11.1 Deliteľnosť

Hovorime, že číslo $k \in Z$ je deliteľom čísla $n \in Z$, ak existuje také $q \in Z$, že $n = qk$. Môžeme to tiež označiť $k | n$ a hovorime „ k delí n “. Číslo n je násobkom čísla k . Relácia $|$ je binárna relácia, ktorú môžeme definovať na množine celých aj prirodzených čísel. Pozrieme sa na niektoré vlastnosti tejto relácie.

Veta 11.1.1. Nech $a, b \in Z$. Ak $a | b$, potom pre $\forall c \in Z$ platí $a | bc$.

KAPITOLA 11. ÚVOD DO TEÓRIE ČÍSEL

128

Dôkaz. Ak $a \mid b$, tak existuje $q \in Z$ také, že $b = aq$. Potom však platí: $bc = aqc$, kde číslo $qc \in Z$, to znamená, že $a \mid bc$.

Veta 11.1.2. Nech $a, b, c \in Z$. Ak $a \mid b$ a zároveň $a \mid c$, potom $a \mid (b + c)$.

Dôkaz. Ak $a \mid b$ a $a \mid c$, tak existujú $q, r \in Z$ také, že $b = aq$ a $c = ar$. Potom však platí: $b + c = a(q + r)$, kde číslo $(q + r) \in Z$, to znamená, že $a \mid (b + c)$.

Veta 11.1.3. Nech $a, b, c \in Z$. Ak $a \mid b$ a zároveň $a \mid c$, potom pre $\forall x, y \in Z$ platí $a \mid (xb + yc)$.

Dôkaz. Využijeme predchádzajúce tvrdenia. Ak $a \mid b$ a $a \mid c$, tak $a \mid xb$ a $a \mid yc$. Potom však platí aj $a \mid (xb + yc)$.

Veta 11.1.4. Nech $a, b, c \in Z$. Ak $a \mid b$ a zároveň $b \mid c$, potom $a \mid c$.

Dôkaz. Ak $a \mid b$ a $b \mid c$, tak existujú $q, r \in Z$ také, že $b = aq$ a $c = br$. Potom však platí: $c = a(qr)$, kde číslo $qr \in Z$, to znamená, že $a \mid c$.

Otázky spojené s deliteľnosťou zaujímali už Grékov v staroveku. (Keďže nepoznali záporné čísla a nulu, pracovali len s prirodzenými číslami.) Vieme napríklad, že ich fascinovali dokonalé čísla. Číslo n nazveme dokonalé, ak súčet jeho deliteľov (prirodzených, okrem n) je rovný samotnému číslu n . Najmenšie známe dokonalé čísla sú $6 = 1+2+3$ a $28 = 1+2+4+7+14$. Gréci v staroveku objavili ešte dve ďalšie: 496 a 8128. Dnes ich stále poznáme menej ako päťdesiat - všetko párne.

11.2 Zvyšok

Začnime takto úlohou: Aký deň bude o 25 dní, ak je dnes utorok? Nájdenie riešenia je samozrejme veľmi jednoduché, nám však táto úloha posluží ako východisko pre naše ďalšie úvahy. To čo je pre výsledok dôležité, je zvyšok, ktorý dáva číslo 25 po delení číslom 7. Platí, že $25 = 3 \cdot 7 + 4$ a pre výpočet výsledku je dôležitá len tá štvorka na konci. Poslednú rovnosť je možno sformulovať aj všeobecne, ako hovorí nasledujúca dôležitá veta:

Veta 11.2.1. Pre ľubovoľné celé číslo n a ľubovoľné prirodzené číslo k existujú $q \in \mathbb{Z}$ a $r \in \{0, 1, \dots, k-1\}$ také, že $n = qk + r$. Navyše toto vyjadrenie je pre dané k a n jediné možné.

Číslo r nazývame zvyšok po delení čísla n číslom k .

11.3 Najväčší spoločný deliteľ

V tejto časti sa budeme zaoberať len prirodzenými číslami. Hľadajme spoločných deliteľov čísel 20 a 24. Sú to čísla 1, 2, 4. Najväčšie z týchto čísel - číslo 4 nazývame najväčší spoločný deliteľ čísel 20 a 24.

Spoločný deliteľ čísel x, y je číslo k , pre ktoré platí $k | x$ a $k | y$. Každé dve prirodzené čísla majú spoločného deliteľa a to číslo 1. Ak majú aspoň jedného spoločného deliteľa, tak majú aj najväčšieho spoločného deliteľa. Najväčšieho spoločného deliteľa dvoch čísel x, y označíme $NSD(x, y)$. Jeden z postupov využívaných na hľadanie najväčšieho spoločného deliteľa sa nazýva Euklidov algoritmus. Ukážme si, ako funguje.

Nájdime najväčšieho spoločného deliteľa čísel 276 a 120. Vyjadrujme po stupne zvyšky

$$\begin{aligned} 276 &= 2 \cdot 120 + 36 \\ 120 &= 3 \cdot 36 + 12 \\ 36 &= 3 \cdot 12 + 0 \end{aligned}$$

KAPITOLA 11. ÚVOD DO TEÓRIE ČÍSEL

130

Posledný nenulový zvyšok je najväčším spoločným deliteľom čísel 276 a 120.

Vo všeobecnosti to vyzerá takto: hľadáme najväčšieho spoločného deliteľa dvoch čísel a a b . Predpokladajme, že $a > b$. Postupne vyjadrujme zvyšky, ako v predchádzajúcom príklade.

$$\begin{aligned} a &= q_1 \cdot b + r_1 \\ b &= q_2 \cdot r_1 + r_2 \\ r_1 &= q_3 \cdot r_2 + r_3 \\ &\vdots \\ r_{i-2} &= q_i \cdot r_{i-1} + r_i \\ r_{i-1} &= q_{i+1} \cdot r_i + 0 \end{aligned}$$

Pre zvyšky platí

$$\begin{aligned} 0 < r_1 &< b \\ 0 < r_2 &< r_1 \\ 0 < r_3 &< r_2 \\ &\vdots \\ 0 < r_i &< r_{i-1} \\ 0 = r_{i+1} & \end{aligned}$$

Najväčší spoločný deliteľ čísel a a b je posledný nenulový zvyšok, čiže

$$NSD(a, b) = r_i .$$

Postupnosť zvyškov r_1, \dots, r_i je teda klesajúca a zdola ohraničená nulou, takže tento algoritmus je konečný.

Čísla, ktoré majú najväčšieho spoločného deliteľa rovného 1 nazývame **nesúdeliteľné**.

Euklidov algoritmus má praktické využitie napríklad v kryptografii, ale svoje dôležité postavenie má aj v teórii výpočtovej zložitosti. Je to zrejme prvý algoritmus, pri ktorom sa matematici pokúsili odvodíť počet krokov výpočtu ako funkciu veľkosti vstupu. V roku 1844 Gabriel Lamé (1795 - 1870)

dokázal, že pre počet delení D , ktoré musí Euklidov algoritmus uskutočniť, platí:

$$D \leq 5 \log_{10} b ,$$

kde b je menšie z oboch čísel na vstupe algoritmu. Ak použijeme O-notáciu, tak počet delení je $O(x)$, kde x je počet cifier čísla b v desiatkovej sústave (vieme, že $x = 1 + \lfloor \log_{10} b \rfloor$).

11.4 Prvočísla a zložené čísla

Prirodzené čísla môžeme rozdeliť na tri druhy podľa počtu deliteľov. Špeciálne postavenie má číslo 1, ktoré má len jedného deliteľa (samého seba). Potom sú to čísla, ktoré majú práve dvoch deliteľov: jednotku a samého seba. Tieto čísla nazveme prvočísla (sú to napríklad čísla 2, 3, 5, 7, ...). Tretiu skupinu tvoria čísla, ktoré majú viac ako dvoch deliteľov. Nazývame ich zložené čísla (sú to napríklad čísla 4, 6, 8, 9, ...).

Veta 11.4.1. *Každé zložené číslo je deliteľné prvočíslom.*

Dôkaz. Predpokladajme, že toto tvrdenie nie je pravdivé a existujú zložené čísla, ktoré nie sú deliteľné prvočíslom. Najmenšie takéto číslo označme x . Keďže x je zložené číslo, musí byť deliteľné číslom (označme ho y), ktoré je rôzne od 1 aj x . Číslo y musí byť zložené číslo (x nie je deliteľné prvočíslom) a keďže $y < x$, tak je deliteľné nejakým prvočíslom p . Čiže máme $p \mid y$ a $y \mid x$. Podľa tvrdenia 4 platí $p \mid x$. To je spor s tým, že x nie je deliteľné prvočíslom. Takže musí platiť pôvodné tvrdenie, že každé zložené číslo je deliteľné prvočíslom.

O prvočísla sa (ako inak) zaujímali už Gréci v staroveku. Euklides (žil v štvrtom storočí pred Kristom) napríklad dokázal:

Veta 11.4.2. *Prvočísel je nekonečne veľa.*

Dôkaz. Predpokladajme, že toto tvrdenie neplatí a prvočísel je konečne veľa. Označme ich p_1, p_2, \dots, p_k . Nech $P = p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_k + 1$. Číslo P nemôže

KAPITOLA 11. ÚVOD DO TEÓRIE ČÍSEL

132

byť prvočíslo, pretože je väčšie ako každé z prvočísel p_1, \dots, p_k . Teda P by malo byť zložené číslo, ale podľa predchádzajúceho tvrdenia potom P musí byť deliteľné prvočíslom. Avšak číslo P dáva po delení ľubovoľným z prvočísel p_1, \dots, p_k zvyšok 1. Takže P nemôže byť ani zložené číslo. Dospeli sme k sporu. Musí platíť pôvodné tvrdenie, čiže prvočíslo je nekonečne veľa.

Číslo 12 sa dá rozpísat na súčin prvočísel nasledujúco $12 = 2 \cdot 2 \cdot 3 = 2^2 \cdot 3$. Ak by sme takto skúsili rozpísat niektoré ďalšie čísla, zistíme, že je to tiež možné. O tomto hovorí nasledujúce tvrdenie, ktoré sa nazýva základná veta aritmetiky.

Veta 11.4.3. *Každé prirodzené číslo $n > 1$ sa dá jediným spôsobom zapísat v tvare*

$$n = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdot \dots \cdot p_k^{\alpha_k},$$

kde $p_1 < p_2 < \dots < p_k$ sú prvočísla a $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_k$ sú prirodzené čísla.

Vyjadrenie prirodzeného čísla v tomto tvare sa nazýva faktORIZÁCIA alebo rozklad čísla na súčin prvočísel.

Vráfme sa ešte k dokonalým číslam. Dnes vieme (vďaka dvom velikánom matematiky: Euklidovi a Eulerovi), že párné číslo n je dokonale práve vtedy, keď sa dá zapísat v tvare

$$n = 2^{p-1}(2^p - 1), \quad (11.1)$$

pričom p a $2^p - 1$ sú prvočísla. Prvočísla zapísateľné v tvare $2^p - 1$ nazývame Mersennove prvočísla. Ak nájdeme nejaké Mersennovo prvočíslo, tak vďaka vzťahu (11.1) vieme z neho odvodiť dokonale číslo. Ak máme párné dokonale číslo, postupným delením dvojkou z neho vieme vyrobiť Mersennovo prvočíslo. To znamená, že párnych dokonalých čísel a Mersennových prvočísel je rovnako veľa (a stále nevieme koľko). Zaujímavé je, že to čo vyzeralo storočia ako zábava a hra s číslami, našlo v 20. a 21. storočí celkom nečakané aplikácie. Mersennove prvočísla sa dnes využívajú v niektorých generátoroch pseudonáhodných čísel.

11.5 Modulárna aritmetika

V tejto časti si povieme viac o aritmetike, ktorá funguje na kružnici s konečným počtom dielikov. Je to aritmetika javov, ktoré sa cyklicky opakujú. Vezmíme napríklad dni v týždni. Ak je sobota a niekto nám povie, že príde o tri dni, tak vieme, že príde v utorok. Pri počítaní sa pohybujeme po kružnici, ktorá má sedem dielikov.

Podobne funguje počítanie hodín. Hodinový ciferník predstavuje kružnicu s dvanásťmi dielikmi. Ak je 10 hodín a povieme, že príde o 7 hodín, na hodinovom ciferníku bude 5 hodín.

Podobne to funguje so zvyškami po delení číslom $k \in N$. Venujme sa najprv otázke, ako vyzerá zvyšok súčtu a súčinu dvoch čísel po delení číslom k . Začnime prípadom, keď $k = 2$. Každému je jasné, že súčtom dvoch párnych čísel dostávame párný výsledok, nepárne číslo s párnym dáva nepárný súčet atď. Je ľahké si uvedomiť, že zvyšok súčtu a súčinu po delení dvojkou závisí len od toho, či pôvodné čísla boli párne alebo nepárne. Prehľadnejšie je to v nasledujúcich tabuľkách (zápis je vyjadrený pomocou zvyškov).

\oplus_2	0	1	\odot_2	0	1
0	0	1	0	0	0
1	1	0	1	0	1

V tabuľkách máme definovanú modulárnu aritmetiku, alebo aritmetiku modulo 2. (Aritmetiku na zvyškových triedach modulo 2.) Skôr než si povieme viac o aritmetike modulo k , uvedme dva dôležité fakty. Majme dve prirodzené čísla n_1, n_2 a ich zvyšky po delení číslom k . Ako sme videli skôr, n_1 a n_2 sa dajú jednoznačne zapisať v tvare $n_1 = q_1 \cdot k + r_1$ a $n_2 = q_2 \cdot k + r_2$. Potom

$$n_1 + n_2 = (q_1 \cdot k + r_1) + (q_2 \cdot k + r_2) = (q_1 + q_2) \cdot k + (r_1 + r_2).$$

Časť $(q_1 + q_2) \cdot k$ je deliteľná číslom k a neprispieva k zvyšku výsledku ničím. Zvyšok výsledku závisí len od súčtu zvyškov $r_1 + r_2$. Podobne to platí pre súčin

$$n_1 \cdot n_2 = (q_1 \cdot k + r_1) \cdot (q_2 \cdot k + r_2) = (k \cdot q_1 \cdot q_2 + q_1 \cdot r_2 + q_2 \cdot r_1) \cdot k + r_1 \cdot r_2.$$

KAPITOLA 11. ÚVOD DO TEÓRIE ČÍSEL

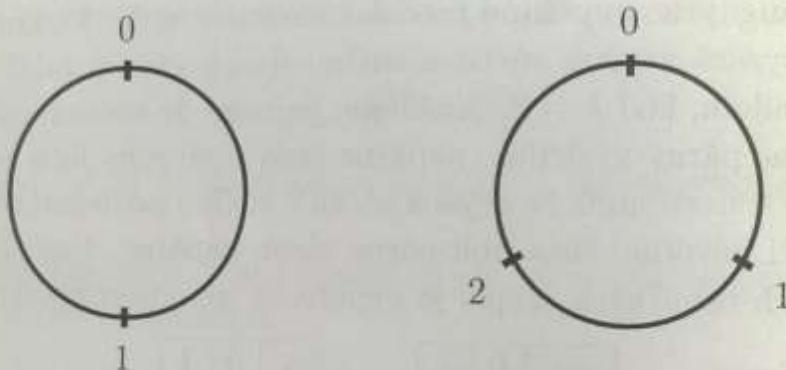
134

Podobne ako pri súčte, zvyšok súčinu závisí len od súčinu zvyškov $r_1 \cdot r_2$. Pre $k = 3$ máme zvyšky 0, 1, 2 a aritmetika zvyškových tried modulo 3 je daná nasledujúcimi tabuľkami.

\oplus_3	0	1	2
0	0	1	2
1	1	2	0
2	2	0	1

\odot_3	0	1	2
0	0	0	0
1	0	1	2
2	0	2	1

Ako sme spomnali, toto je aritmetika, v ktorej sa pohybujeme na kružnici s daným počtom dielikov.

V aritmetike, ktorú poznáme zo základnej školy sa pohybujeme na čiselnnej osi. Súčet $2 + 1$ si môžeme predstaviť aj tak, že z čísla 0 sa posunieme o dva dieliky na číslo 2 a potom sa posunieme o jeden dielik a zastavíme na čísle 3. V aritmetike modulo 3, teda na kružnici s tromi dielikmi to je podobné. Súčet $2 \oplus_3 1$ si môžeme predstaviť aj tak, že sa posunieme z čísla 0 o dva dieliky na číslo 2 a potom o jeden dielik na číslo 0. Podobne to funguje pre súčin. Napríklad $2 \odot_3 2$ znamená, že sa z čísla 0 dvakrát posunieme o dva dieliky, na číslo 1. Nie je ľahké si uvedomiť, že aritmetika na kružnici, ktorá má k dielikov, plne korešponduje s aritmetikou zvyškových tried modulo k . Pre $k = 2$ a $k = 3$ sú operácie sčítovania a násobenia na kružnici definované tabuľkami, ktoré máme vyššie. Pre malé k môže byť prístup cez kružnicu názornejší, ale pre väčšie k a pri skúmaní a dokazovaní vlastností operácií \oplus_k , \odot_k (napríklad asociatívnosť, komutatívnosť, definovanie opačných a inverzných prvkov) je vhodnejší prístup využívajúci zvyšky.

11.6. NIEKOĽKO NEVYRIEŠENÝCH PROBLÉMOV Z TEÓRIE ČÍSEL 135

Označme znakom Z_k množinu všetkých zvyškov po delení číslom k . Čiže $Z_k = \{0, 1, \dots, k-1\}$. Z algebry vieme, že algebraická štruktúra (Z_k, \oplus_k, \odot_k) je okruh a ak je k prvočíslo, tak (Z_k, \oplus_k, \odot_k) je pole.

Modulárna aritmetika má v informatike množstvo aplikácií. Na tomto mieste si povedzme o jednej z nich. Pri reprezentácii prirodzených a celých čísel v počítači sme hovorili o tom, že pri použití základných aritmetických operácií sa pohybujeme na kružnici. Počítače pracujú s aritmetikou modulo 2^n , kde n je počet bitov, ktoré sú použité na reprezentáciu. Vráťme sa k reprezentácii celých čísel pomocou doplnkového kódu. Vysvetlime si na osembitovej reprezentácii, ako tento kód funguje. Pre kladné čísla je prvý bit rovný nule, ostatné slúžia na zakódovanie čísel od 0 po 127. Nech x je kladné celé číslo z tohto rozsahu. Ukážeme, že záporné číslo $-x$ v doplnkovom kóde je vlastne inverzný prvok k prvku x v okruhu $(Z_{256}, \oplus_{256}, \odot_{256})$ vzhľadom na sčítovanie modulo 256. Inverzný prvok k $x \in Z_{256}$ vzhľadom na operáciu \oplus_{256} je číslo $256 - x = 255 + 1 - x = 255 - x + 1$. V osembitovej reprezentácii máme $255 = (11111111)_2$, $x = (a_7a_6a_5a_4a_3a_2a_1a_0)_2$ a $255 - x = (11111111)_2 - (a_7a_6a_5a_4a_3a_2a_1a_0)_2 = (b_7b_6b_5b_4b_3b_2b_1b_0)_2$, kde $b_i = 1 - a_i$. To vlastne znamená zmenu každého bitu na opačný. Pripočítaním čísla $1 = (00000001)_2$ k tomuto výsledku dostávame osembitovú reprezentáciu inverzného prvku vzhľadom k prvku x . Tento postup je identický s postupom na hľadanie doplnkového kódu, ktorý sme opísali v tretej kapitole.

11.6 Niekoľko nevyriešených problémov z teórie čísel

Mnohé problémy z teórie čísel majú tú vlastnosť, že ich možno sformulovať veľmi jednoducho a zrozumiteľne, ale ich riešenie dodnes odoláva matematikom. Záver tejto kapitoly venujme niekoľkým takýmto problémom.

KAPITOLA 11. ÚVOD DO TEÓRIE ČÍSEL

136

Problém 1. Koľko je párnych dokonalých čísel a Mersennových prvočísel? Je ich konečný, alebo nekonečný počet?

Problém 2. Existuje nepárne dokonale číslo?

Tieto problémy sme už spomínali, svoj pôvod majú v staroveku, podobne ako nasledujúci problém.

Problém 3. Koľko je prvočíselných dvojčiat?

Prvočíselné dvojčiatá sú dvojice prvočísel, ktorých rozdiel je rovný dvom. Napríklad 3 a 5, 5 a 7, 11 a 13. Nevieme, či existuje nekonečne veľa týchto dvojíc.

Problém 4. (Goldbachova domnienka.) Dá sa každé párne prirodzené číslo počnúc štvorkou zápisť ako súčet dvoch prvočísel?

Napríklad máme $4 = 2 + 2$, $6 = 3 + 3$, $8 = 3 + 5$. Ako napovedá názov, tento problém pochádza od nemeckého matematika Christiana Goldbacha (1690 - 1764) a je z roku 1742 (nachádza sa v Goldbachovej korešpondencii s L. Eulerom).

Uvedme ešte jeden problém, sformulovaný Bernhardom Riemannom (1826 - 1866) v roku 1859, ktorý nie je až taký ľahký na sformulovanie, ale bol Davidom Hilbertom (1862 - 1943) zaradený v roku 1900 do zoznamu 23 otvorených matematických problémov, na vyriešenie ktorých, by sa mali matematici v dvadsiatom storočí zameriť. Momentálne je zaradený medzi sedem najdôležitejších matematických problémov, ktoré čakajú na vyriešenie v treťom tisícročí (zostalo ich už iba šest, keďže Poincarého domnienka bola vyriešená). Za vyriešenie tohto, bezpochyby kráľovského problému matematiky, bola vypísaná odmena milión dolárov. O týchto problémoch sa populárnym spôsobom píše v knihe [4].

Problém 5. (Riemannova hypotéza.) Zato, že je Riemannova hypotéza správna.

11.6. NIEKOLKO NEVYRIEŠENÝCH PROBLÉMOV Z TEÓRIE ČÍSEL 137

ciálna funkcia:

$$\zeta(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^x},$$

ktoj definičný obor je množina všetkých komplexných čísel. Riemannova hypotéza hovorí, že každý netriviálny koreň tejto funkcie je v tvare $x = 1/2 + bi$ (kde $b \in R$).

Za triviálne korene sú považované čísla $-2, -4, -6, \dots$. Ako vidieť, zadanie problému je oveľa náročnejšie na pochopenie ako tie predchádzajúce. Jeho vyriešenie by však znamenalo značný pokrok v matematike. Napríklad by to pomohlo rozšíriť naše poznatky o rozložení prvočísel, umožnilo by to zvýšiť účinnosť a zrýchliť niektoré, v praxi používané, algoritmy.

KAPITOLA 11. ÚVOD DO TEÓRIE ČÍSEL

138

čísel. Významného vývoja dosiahlo v 19. storočí, kedy sa objavili nové metody, ktoré umožnili riešiť mnohé staré problémy, ktoré boli do tej doby neřešiteľné. Tieto nové metody sú založené na teórii čísel, ktorá je súčasťou matematiky.

Teória čísel je vedecká disciplína, ktorá sa zaoberá výskumom a riešením rôznych problémov, ktoré sú spojené s vlastnosťami čísel. Teória čísel je súčasťou matematiky, ale má aj využitie v rôznych iných oblastiach, ako sú fyzika, chemie, informatika a iné.

Teória čísel je vedecká disciplína, ktorá sa zaoberá výskumom a riešením rôznych problémov, ktoré sú spojené s vlastnosťami čísel. Teória čísel je súčasťou matematiky, ale má aj využitie v rôznych iných oblastiach, ako sú fyzika, chemie, informatika a iné.

Teória čísel je vedecká disciplína, ktorá sa zaoberá výskumom a riešením rôznych problémov, ktoré sú spojené s vlastnosťami čísel. Teória čísel je súčasťou matematiky, ale má aj využitie v rôznych iných oblastiach, ako sú fyzika, chemie, informatika a iné.

Teória čísel je vedecká disciplína, ktorá sa zaoberá výskumom a riešením rôznych problémov, ktoré sú spojené s vlastnosťami čísel. Teória čísel je súčasťou matematiky, ale má aj využitie v rôznych iných oblastiach, ako sú fyzika, chemie, informatika a iné.

Teória čísel je vedecká disciplína, ktorá sa zaoberá výskumom a riešením rôznych problémov, ktoré sú spojené s vlastnosťami čísel. Teória čísel je súčasťou matematiky, ale má aj využitie v rôznych iných oblastiach, ako sú fyzika, chemie, informatika a iné.

Teória čísel je vedecká disciplína, ktorá sa zaoberá výskumom a riešením rôznych problémov, ktoré sú spojené s vlastnosťami čísel. Teória čísel je súčasťou matematiky, ale má aj využitie v rôznych iných oblastiach, ako sú fyzika, chemie, informatika a iné.

Teória čísel je vedecká disciplína, ktorá sa zaoberá výskumom a riešením rôznych problémov, ktoré sú spojené s vlastnosťami čísel. Teória čísel je súčasťou matematiky, ale má aj využitie v rôznych iných oblastiach, ako sú fyzika, chemie, informatika a iné.

Kapitola 12

Niekol'ko algoritmov z teórie čísel

V tejto časti si priblížime niekoľko algoritmov pracujúcich s matematikou z predchádzajúcej kapitoly. Praktické využitie týchto algoritmov je predovšetkým v oblasti počítačovej bezpečnosti, v kryptografii a v kódovaní.

12.1 Zistovanie prvočíselnosti

Pozrime sa na problém: Dané je prirodzené číslo n . Zistite či je n prvočíslo.

Tento problém sa nazýva problém prvočíselnosti. Už Gréci v staroveku poznali algoritmus na riešenie tohto problému. Tento algoritmus nazývame Eratosthenovo sítu. Postup môžeme opísť nasledujúco:

Chceme zistiť, či je číslo n prvočíslo.

1. Vytvoríme zoznam všetkých prirodzených čísel od 2 po n .
2. Zakrúžkujeme prvé číslo v zozname, ktoré ešte nie je zakrúžkované ani zaškrtnuté.

140 KAPITOLA 12. NIEKOĽKO ALGORITMOV Z TEÓRIE ČÍSEL

3. Ak sme zakrúžkovali n , algoritmus končí - n je prvočíslo. Inak pokračujeme ďalej.
4. Vyškrťame všetky násobky posledného zakrúžkovaného čísla zo zoznamu.
5. Ak sme vyškrtili n , algoritmus končí - n je zložené číslo. Inak pokračujeme krokom 2.

Iný algoritmus na zistovanie prvočíselnosti, s ktorým sa stretávajú už stredoškoláci je algoritmus, v ktorom skúšame všetky prirodzené čísla menšie alebo rovné ako \sqrt{n} , či sú deliteľmi čísla n .

1. Vypočítaj \sqrt{n} .
2. Pre všetky prirodzené čísla x , kde $2 \leq x \leq \sqrt{n}$ urob: Ak x je deliteľom n , tak algoritmus končí - x nie je prvočíslo. Inak prejdi na ďalšie číslo v poradí.
3. Ak žiadne x nie je deliteľom n , tak n je prvočíslo.

Zdá sa, že druhý algoritmus by pre veľké čísla mohol byť rýchlejší. Je však naozaj efektívny? Zoberme číslo zapisané pomocou 256 bitov. Toto číslo môže mať hodnotu až $2^{256} - 1$. Aby sme si situáciu zjednodušili, odmocnime číslo 2^{256} . Čiže v najhoršom prípade by sme museli testovať deliteľov od 2 po 2^{128} . To je približne $3 \cdot 10^{38}$ čísel. Ak máme k dispozícii počítač, ktorý otestuje približne 10^{10} čísel za sekundu, zistíme, že by nám to mohlo trvať zhruba $3 \cdot 10^{28}$ sekúnd, čo je okolo 10^{21} rokov. Ak by bola rýchlosť počítača desaťnásobne vyššia, doba výpočtu by sa znížila len na 10^{20} rokov. Vzhľadom na to, že zadat do počítača číslo, na ktorého zápis potrebujeme 256 bitov, nie je problém, tento algoritmus nie je veľmi efektívny a v praxi, kde sa táto matematika využíva je nevhodný.

Ukážme si základný princíp, na ktorom je založený momentálne najpoužívanejší algoritmus na testovanie prvočíselnosti - tzv. Rabinov-Millerov test. Jeho základom je nasledujúce tvrdenie, pochádzajúce od P. Fermata (1601 - 1665).

Veta 12.1.1. (Malá Fermatova veta.) Ak p je prvočíslo a a je prirodzené číslo nesúdeliteľné s p . Potom platí

$$a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}.$$

Zápis $x \equiv y \pmod{p}$ znamená, že čísla x a y dávajú rovnaký zvyšok po delení číslom p . Zápisu $x \equiv 1 \pmod{p}$ možno rozumieť aj tak, že x dáva zvyšok 1 po delení číslom p . Zápis $x \equiv y \pmod{p}$ čítame: „ x je kongruentné s y modulo p “ (nazýva sa aj kongruencia) a \equiv je binárna relácia nazývaná relácia kongruencie.

1. Nech $p = 3$, $a = 2$. Potom $2^2 \equiv 1 \pmod{3}$.
2. Nech $p = 5$, $a = 2$. Potom $2^4 \equiv 1 \pmod{5}$.
3. Nech $p = 9$, $a = 2$. Potom $2^8 \not\equiv 1 \pmod{9}$ ($2^8 \equiv 4 \pmod{9}$).

V poslednom príklade sme videli, že pre zložené číslo $p = 9$ mocnina 2^8 nedávala zvyšok 1 po delení číslom p . Dá sa tento fakt využiť na testovanie prvočiselnosti? Odpoveď znie, že dá, avšak tento postup nie je úplne perfektný, občas môže dôjsť k chybe. Malá Fermatova veta je implikácia. Ak je p prvočíslo, tak uvedená kongruencia platí. O prípadoch, keď p nie je prvočíslom však nič nehovorí. Zlá správa je, že boli nájdené také zložené čísla x , že pre ne existuje číslo a , ktoré je s nimi nesúdeliteľné, ale kongruencia $a^{x-1} \equiv 1 \pmod{x}$ platí. Boli dokonca nájdené zložené čísla (nazývané Carmichaelove čísla) také, že pre každé prirodzené číslo a , ktoré je nesúdeliteľné s x , platí $a^{x-1} \equiv 1 \pmod{x}$. Naštastie sa ukázalo, že takýchto čísel je veľmi málo a algoritmus využívajúci malú Fermatovu vetu, doplnený Rabinom a Millerom o niektoré ďalšie podmienky sa z praktického hľadiska ukazuje, ako veľmi dobrý algoritmus na testovanie prvočiselnosti. Aj keď určitá veľmi malá pravdepodobnosť, že zložené číslo prehlási za prvočíslo tu existuje (ide o tzv. pravdepodobnostný algoritmus).

12.2 Rozklad čísla na súčin prvočísel

FaktORIZÁCIA alebo rozklad čísla na súčin prvočísel je ďalší problém, ktorému sa budeme venovať. Tento problém možno sformulovať nasledujúco: nech

je dané prirodzené číslo n . Nájdite rozklad tohto čísla na súčin prvočísel. Jeden algoritmus, ktorý by nás mohol napadnúť je nasledujúci: Máme číslo n a skúšame všetky prvočísla od 2. Ak číslo 2 je deliteľom $n = n_0$, potom $n = 2 \cdot n_1$ a pokračujeme ďalej, skúšame či 2 je deliteľom n_1 . Ak je deliteľom n_1 , potom $n_1 = 2 \cdot n_2$ a $n = 2^2 \cdot n_2$ a opakujeme to isté pre 2 a n_2 . Ak 2 nie je deliteľom niektorého n_i , tak prejdeme na ďalšie prvočíslo v poradí. Takto pokračujeme, až kým nenájdeme $n_k = 1$.

Podobnými úvahami ako v časti o zisťovaní prvočíselnosti dospejeme k záveru, že tento postup je pre veľké čísla nevhodný. Stačí si zobrať zložené číslo $n = p^2$, kde p je prvočíslo, na ktorého zápis potrebujeme napríklad 256 bitov. Zistili by sme, že tento postup je na uvedené číslo nepoužiteľný. A navyše treba dodať, že na rozdiel od problému prvočíselnosti, na problém faktorizácie neboli nájdené žiadny algoritmus použiteľný v praxi aj pre veľké čísla.

12.3 Rýchle umocňovanie

Vypočítajme mocninu 7^{17} . Spôsob, ktorý nás určite napadne ako prvý je postupne násobiť číslom 7 čiastkové výsledky, čo znamená počítať 16 súčinov.

Postupujme teraz inak. Číslo 17 zapisujeme v dvojkovej sústave $(10001)_2$. Čiže $17 = 2^0 + 2^4$ a $7^{17} = 7^{2^0+2^4} = 7^1 \cdot 7^{16}$. Hodnotu 7^1 máme a 7^{16} vieme vypočítať nasledujúco: počítame postupne

$$7^2 \rightarrow (7^2)^2 = 7^4 \rightarrow (7^4)^2 = 7^8 \rightarrow (7^8)^2 = 7^{16}.$$

To znamená štyri súčiny na výpočet 7^{16} a jeden súčin $7^1 \cdot 7^{16}$. To je spolu 5 súčinov miesto 16.

Uvedený postup využíval len asociatívnosť súčinu a je použiteľný aj pre ďalšie asociatívne operácie, napríklad súčin a umocňovanie matíc a takto vieme rýchlo umocňovať aj prvky v ľubovoľnom poli (Z_p, \oplus_p, \odot_p) , kde p je prvočíslo. Ešte viac si uvedomíme výhodnosť tohto postupu, keď máme vypočítať mocninu a^x , kde napríklad $x = 2^{990} + 2^{998} + \dots + 2^1 + 2^0$ ($x = 2^{1000} - 1$), čiže číslo zapísané pomocou 1000 bitov. Ak by sme to umocňovali

"klasicky", tak by to znamenalo počítať $2^{1000} - 2$ súčinov, čo je nemožné realizovať aj na tých najvýkonnejších počítačoch. Ak by sme zvolili druhý postup, tak postupne počítame mocniny

$$a^2 \rightarrow a^4 \rightarrow \dots \rightarrow a^{2^{998}} \rightarrow a^{2^{999}},$$

čo znamená 999 súčinov. Treba ešte vynásobiť

$$a^1 \cdot a^2 \cdot a^4 \cdot \dots \cdot a^{2^{998}} \cdot a^{2^{999}},$$

čo je ďalších 999 súčinov. Spolu je to teda len 1998 súčinov, namiesto $2^{1000} - 2$ súčinov z prvého postupu. Ak navyše pracujeme v poli (Z_p, \oplus_p, \odot_p) , tak nám nehrozí, že by hodnota a^x neúmerne rastla a neboli by sme schopní držať ju v pamäti.

12.4 Výpočet inverzného prvku v poli (Z_p, \oplus_p, \odot_p)

Inverzný prvok k prvku a v poli (Z_p, \oplus_p, \odot_p) je prvok a^{-1} , pre ktorý platí $a \odot a^{-1} = 1$. Ak je p veľmi veľké prvočíslo, tak hľadanie inverzného prvku postupným skúšaním prvkov tohto poľa nie je z časových dôvodov vhodné. Na hľadanie inverzného prvku môžeme využiť malú Fermatovu vetu. Keďže p je prvočíslo a číslo $a \in Z_p = \{0, 1, \dots, p-1\}$ (navyše $a \neq 0$), tak čísla a , p sú nesúdeliteľné (inak by malo p deliteľa rôzneho od 1 a p a nebolo by prvočíslom). Potom spĺňajú predpoklady malej Fermatovej vety a platí:

$$a^{p-1} = a \cdot a^{p-2} \equiv 1 \pmod{p}.$$

Čiže súčin $a \cdot a^{p-2}$ dáva zvyšok 1 po delení číslom p . To však znamená, že $a \odot a^{p-2} = 1$ a $a^{-1} = a^{p-2}$. Vďaka algoritmu na rýchle umocňovanie vieme inverzný prvok vypočítať aj v poli (Z_p, \oplus_p, \odot_p) , keď p je veľké prvočíslo.

12.5 Algoritmus RSA

Algoritmus RSA je ukážkou využitia poznatkov teórie čísel v praxi (pozri tiež [17, 9]). Tento algoritmus sa používa na šifrovanie pomocou verejného

kľúča. Princíp tohto šifrovania spočíva v tom, že ten, kto chce prijať zašifrovanú správu, zverejní kľúč na jej zašifrovanie. Každý, kto má záujem, mu môže poslať zašifrovanú správu. Ak však niekto chce dešifrovať správu, potrebuje ešte tajný kľúč. V algoritme RSA na získanie tajného kľúča potrebujeme zistiť rozklad zvoleného čísla na súčin prvočísel. Ako sme spomnuli v časti o faktorizácii, takýto algoritmus zatiaľ neboli objavený.

Popis algoritmu

Príjemca vytvorí verejný a tajný kľúč nasledujúco:

1. Vygeneruj dve rôzne (dostatočne veľké) prvočísla p a q .
2. Vypočítaj $n = pq$.
3. Vyber celé číslo e také, že $NSD(e, (p-1)(q-1)) = 1$.
4. Vypočítaj číslo d také, že súčin de dáva po vydelení číslom $(p-1)(q-1)$ zvyšok 1 (čiže pracujeme s aritmetikou modulo $(p-1)(q-1)$).

Dvojica (e, n) predstavuje verejný kľúč a dvojica (d, n) tajný kľúč.

Posielajúci pomocou verejného kľúča zašifruje správu m_1 na m_2 nasledujúco: $m_2 = mod(m_1^e, n)$.

Príjemca dešifruje pomocou tajného kľúča správu m_2 na m_1 nasledujúco: $m_1 = mod(m_2^d, n)$.

Funkcia $mod(x, y)$ vracia na výstupe zvyšok r zo zápisu $x = qy + r$. Zápis $mod(m_1^e, n)$ vlastne vyjadruje výpočet mocniny m_1^e v aritmetike modulo n .

Ukážme si tento postup na príklade s malými číslami. Nech $p = 5$ a $q = 11$. Potom $n = 55$. Číslo e volíme tak, aby bolo nesúdeliteľné s číslom $(p-1)(q-1) = 40$. Napríklad $e = 3$. Dvojica $(3, 55)$ predstavuje verejný kľúč. Vypočítame $d = 27$. Dvojica $(27, 55)$ predstavuje tajný kľúč. Ak odosielateľ chce poslať správu m_1 , zapíše ju ako postupnosť nul a jednotiek. Tejto postupnosti zodpovedá v dvojkovej sústave prirodzené číslo, označme ho tiež m_1 . Nech je teda správa reprezentovaná číslom

$m_1 = 25$. Ten kto nám chce poslať správu, ju zašifruje pomocou verejného kľúča na správu $m_2 = \text{mod}(25^3, 55) = 5$. Na dešifrovanie použijeme postup $m_1 = \text{mod}(5^{27}, 55) = 25$.

Tento algoritmus využíva určitú asymetriu vo výpočtovej zložitosti problémov, ako je napríklad problém faktorizácie. Ak máme dve prvočísla p, q , tak vypočítať ich súčin $n = pq$ nepredstavuje pre naše počítače problém, ani keď na reprezentáciu týchto čísel potrebujeme stovky bitov. Na druhej strane, ako sme spomenuli, ak máme zadané veľmi veľké prirodzené číslo n , nájsť jeho rozklad v rozumnom čase je úloha, ktorá je zatiaľ nad sily našej výpočtovej techniky.

Ešte doplnme, že algoritmus RSA sa používa napríklad pri internet bankingu a elektronickom podpise. V praxi sa momentálne používajú čísla, ktoré majú veľkosť 512 bitov.

Ďalšie zaujímavosti o šifrovani, dešifrovani a úlohe matematiky v nich, možno nájsť napríklad v populárno-náučnej knihe [22].

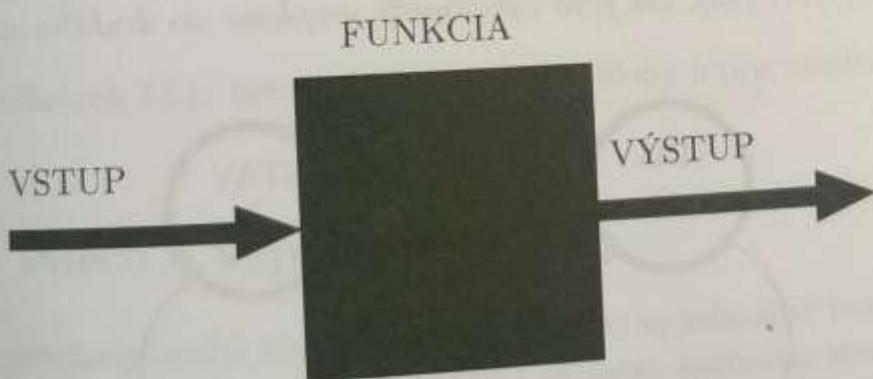
146 KAPITOLA 12. NIEKOLKO ALGORITMOV Z TEÓRIE ČÍSEL

početného čísla n je významnou vlastnosťou, že ak n je deliteľné číslom p , tak je deliteľné aj číslom p^2 . Táto vlastnosť je využitá v algoritme na hľadanie deliteľnosti čísla n číslom p . Algoritmus je postavený na základe výsledku, že ak je číslo n deliteľné číslom p , tak je deliteľné aj číslom p^2 . V prípade, že číslo n nie je deliteľné číslom p^2 , je možné hľadať deliteľnosť čísla n číslom p pomocou algoritmu Eukleiova algoritmu. V tomto prípade je možné použiť algoritmus na hľadanie deliteľnosti čísla n číslom p^2 ako významnú vlastnosť, že ak číslo n je deliteľné číslom p^2 , tak je deliteľné aj číslom p . Tento algoritmus je nazývaný algoritmom Eukleiova algoritmu na hľadanie deliteľnosti čísla n číslom p^2 .

Kapitola 13

Stavové automaty a Turingov stroj

V časti o funkciach sme sa zmienili aj o problematike výpočtu hodnoty funkcie. Doteraz sme hľadeli na funkcie, ako na „čierne skrinky“, kde niečo prichádza na vstup a následne na výstupe dostávame funkčnú hodnotu.

Pokúsmo sa nahliadnuť do vnútra tejto „čiernej skrinky“. Predovšetkým si musíme uvedomiť, že výpočet hodnôt funkcie je postupnosť krokov, pri ktorej prechádzame z jedného stavu do iného. Pre daný vstup musí byť táto postupnosť krokov jednoznačne určená. Ukážeme si, ako možno formálne popisať, čo sa deje počas výpočtu. Na to využijeme pojem stavový automat

a tento pojem rozšírime na Turingov stroj.

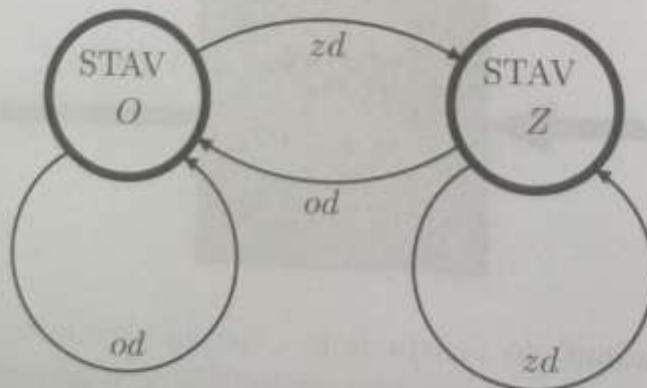
13.1 Abeceda

Konečnú množinu znakov nazveme abeceda. Konečné postupnosti prvkov tejto množiny (abecedy) nazveme slová. Napríklad množina $\{0, 1\}$ je dvojprvková abeceda a každú konečnú postupnosť nul a jednotiek nazveme slovo (napríklad 001101). Často abecedu doplníme znakom vyjadrujúcim prázdne miesto, budeme používať symbol $_$.

13.2 Stavový automat

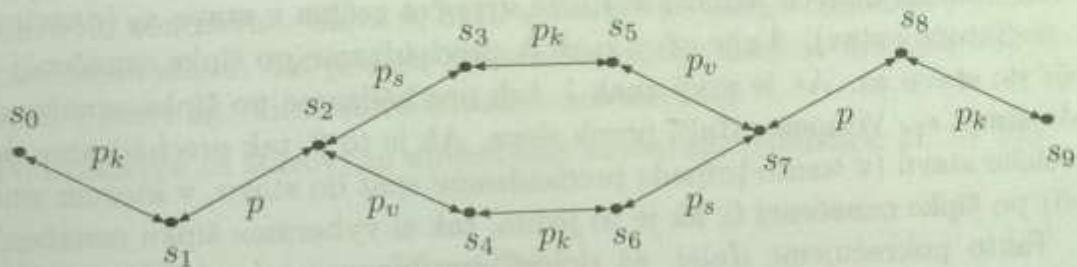
Stavový automat je model, ktorý sa využíva na popis správania sa systému s konečným počtom stavov. Začnime jednoduchými príkladmi.

Príklad 13.2.1. Dvere môžu byť v dvoch stavoch. Otvorené (O), alebo zatvorené (Z). Ak pracujeme ako „otvárač“ dverí, reagujeme na dva príkazy: otvor dvere (od) a zatvor dvere (zd). Ak sú dvere otvorené (v stave O) a dostaneme príkaz (zd), tak jeho vykonaním prejdeme do druhého stavu (Z).

Obrázok 13.1: Dvere ako príklad stavového automatu

Príklad 13.2.2. Prievozník chce previezať na druhý breh rieky vlka, kozu a seno. Ako to má urobiť, ak môže previezať vždy len jedného pasažiera a na žiadnom z brehov nemôžu zostať bez dozoru koza s vlkom, alebo koza so senom. Riešenie úlohy určite nájde každý. Naším cieľom je popísatúlohu formálnejšie. Každý prípustný stav úlohy môžeme definovať zápisom, v ktorom je určené, kto bude na jednom brehu a kto na druhom. Celkom máme desať prípustných stavov: $s_0 = (p, k, v, s; \emptyset)$, $s_1 = (v, s; p, k)$, $s_2 = (p, v, s; k)$, $s_3 = (v; p, k, s)$, $s_4 = (s; p, k, v)$, $s_5 = (p, k, v; s)$, $s_6 = (p, k, s; v)$, $s_7 = (k; p, v, s)$, $s_8 = (p, k; v, s)$, $s_9 = (\emptyset; p, k, v, s)$. Prechod medzi dvomi stavmi existuje práve teda, keď sa z jedného stavu do druhého dostaneme jedným prechodom cez rieku. Každý prechod je charakterizovaný „inštrukciou“, ktorá hovorí, koho má prievozník previezať cez rieku. Tieto „inštrukcie“ môžeme označiť p , p_k , p_v , p_s , kde index znamená, koho musí prievozník previezať. Celá situácia je znázornená na obrázku (13.2).

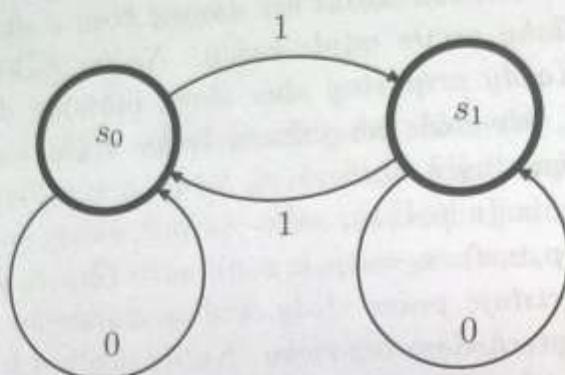

Obrázok 13.2: Grafická reprezentácia úlohy o prievozníkovi

13.3 Niečo o výpočtoch

Stavy a prechody medzi nimi môžu predstavovať aj jednotlivé kroky výpočtu nejakého programu. Skúsmo takto opisať výpočet, pomocou ktorého možno zistiť, či dané slovo nad abecedou $\{0, 1\}$ obsahuje nepárný počet jednotiek. Výpočet prebieha tak, že prechádzame jednotlivé znaky slova a pri každej jednotke sa zmení parita. Počas výpočtu môžeme mať teda dva stavy: s_0 , ak sme doteraz našli párný počet jednotiek a s_1 , ak sme doteraz našli nepárný počet jednotiek. Ak je ďalší znak slova 0, tak zostávame v tom stave,

kde sme boli, ak je znak 1, mení sa parita počtu jednotiek a prechádzame do druhého stavu. Situácia je znázornená na obrázku 13.3. Na začiatku

Obrázok 13.3: Reprezentácia výpočtu pomocou stavového automatu

máme nula nájdených jednotiek, takže výpočet začína v stave s_0 (nazvime ho počiatočný stav). Ak je prvy znak 0, prechádzame po šípke označenej 0 opäť do stavu s_0 . Ak je prvy znak 1, tak prechádzame po šípke označenej 1 do stavu s_1 . Vezmeme ďalší prvok slova. Ak je to 0, tak prechádzame do ďalšieho stavu (v tomto prípade prechádzame späť do stavu, v ktorom sme boli) po šípke označenej 0, ak je to jedna, tak si vyberáme šípku označenú 1. Takto pokračujeme ďalej, až pokiaľ neprideme na koniec slova. Ak výpočet skončil v stave s_1 (nazvime ho koncový stav), tak odpoved' je, že slovo obsahuje nepárny počet jednotiek.

13.4 Trochu teórie

Konečný stavový automat je teda zariadenie, ktoré je dané množinou stavov S , množinou prechodov medzi stavmi P (každý prechod je usporiadaná dvojica stavov), každému prechodu je priradený znak abecedy, pričom požadujeme, aby každé dva rôzne prechody začínajúce v tom istom stave mali priradené rôzne hodnoty. V prípade dvojprvkovej abecedy môžu z každého stavu vychádzať najviac dva prechody (na diagrame dve šípky). Jeden zo stavov môžeme označiť ako počiatočný a jeden (nie nutne rôzny od počia-

točného) ako koncový.

Zo slušnosti to sformulujme ako poriadnu definíciu:

Definícia 13.4.1. *Stavový automat nad abecedou A je usporiadaná trojica (S, P, f) , kde $S \neq \emptyset$ je množina stavov, $P \subseteq S \times S$ je množina prechodov medzi stavmi a $f : P \rightarrow A$ je funkcia, pre ktorú platí:*

$$\forall (s_i, s_j), (s_i, s_l) \in P \quad f((s_i, s_j)) \neq f((s_i, s_l)).$$

Ak existuje také slovo, vďaka ktorému prejdeme z počiatočného stavu do koncového, tak hovoríme, že automat **akceptuje** toto slovo. Inak hovoríme, že automat **neakceptuje** toto slovo.

Vezmieme posledný príklad. Stav s_0 je počiatočný a stav s_1 koncový. Tento automat akceptuje práve tie slová, ktoré obsahujú nepárny počet jednotiek. Napríklad 1, 0010, 0110100, ktoré nám opisujú prechod z počiatočného stavu do koncového. Slová 0, 0110 alebo 00110 nám neumožnili prechod do koncového stavu. Po použití posledného znaku daného slova sme sa ocitli opäť v stave s_0 . Tieto slová automat neakceptuje.

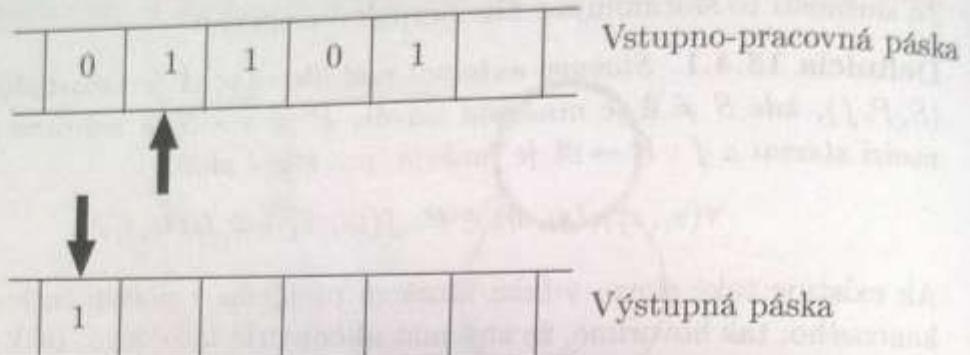
Podrobnejšie sa stavovými automatmi zaoberajú publikácie [3, 13, 21].

13.5 Ešte raz o výpočtoch

Vráťme sa k výpočtu parity jednotiek v slove. Výpočtu zodpovedá funkcia, ktorá má na vstupe slovo nad abecedou $\{0, 1\}$ a na výstupe znak 1, ak počet jednotiek v slove je nepárny a znak 0, ak počet jednotiek v slove je párný. Výpočet hodnôt takejto funkcie môžeme formálne popísť pomocou Turingovho stroja, čo je zariadenie, ktoré pozostáva z dvoch dostatočne dlhých pások rozdelených na polička (teoreticky uvažujeme o nekonečne dlhých páskach). Pásy môžeme posúvať doprava alebo doľava. Jednu pásku budeme považovať za vstupno-pracovnú (na začiatku bude na nej zapísaný vstup, bude sa využívať na výpočet) a druhú za výstupnú (na konci výpočtu bude na nej výstup). Pri každej páske je hlava, ktorá slúži na čítanie znakov v jednotlivých poličkach a tiež zapisuje znaky do jednotlivých poličiek vstupno-pracovnej pásky. Prázdné poličko reprezentujeme znakom $_$.

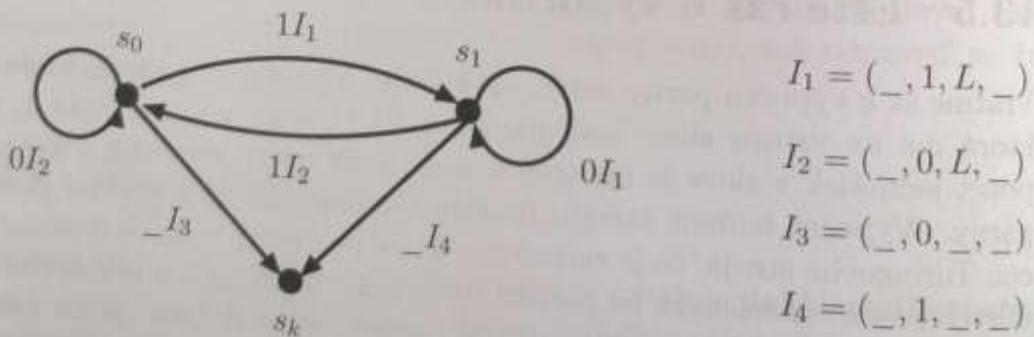
152 KAPITOLA 13. STAVOVÉ AUTOMATY A TURINGOV STROJ

Turingov stroj je doplnený „programom“, ktorý možno reprezentovať veľmi

Obrázok 13.4: Pásky Turingovho stroja

podobne, ako stavový automat. Požadujeme však, aby z koncového stavu s_k žiadna šípka nevychádzala. Akonáhle dosiahneme tento stav, výpočet končí. Hodnoty priradené prechodom sú doplnené o inštrukcie, ktoré hovoria, na ktorú pásku zapisujeme, ktorý znak (vždy len do polička, pri ktorom je hlava), ako sa pásky posúvajú (každá sa môže posunúť o jedno poličko doprava, doľava, alebo sa neposúva). Na obrázku (13.5) je „program“ k úlohe o parite jednotiek v slove. Vidíme, že je odvodený zo stavového automatu

Obrázok 13.5: „Program“ výpočtu Turingovho stroja

pre tú istú úlohu, ale sme tam doplnili ďalší stav, ktorý bude koncový. Začíname v stave s_0 . Ak na vstupnej páske prečíta znak 1, vykoná inštrukciu

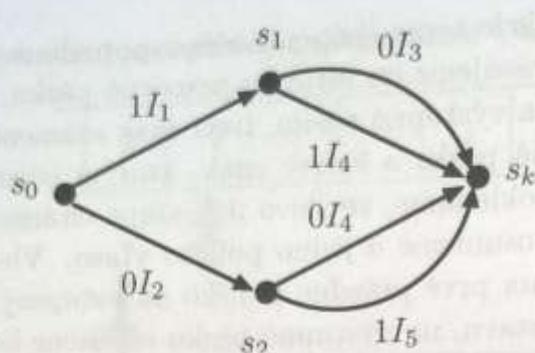
I_1 a prejde do stavu s_1 . Inštrukcie teraz chápeme ako usporiadane štvorice, kde prvý znak určuje, čo zapisujeme na vstupno-pracovnú pásku, druhý znak znamená, čo zapisujeme na výstupnú pásku, tretí znak znamená, ktorým smerom sa posúva vstupná páska a štvrtý znak, ktorým smerom sa posúva výstupná páska. Predpokladáme, že slovo na vstupe čítame zľava, preto pásku v každom kroku posunieme o jedno poličko vľavo. Vieme, že výpočet skončí, keď narazíme na prvé prázdne poličko na vstupnej páske. Vtedy prejdeme do koncového stavu, na výstupnú pásku zapíšeme hodnotu 0 alebo 1 (závisí to od stavu, z ktorého do s_k prichádzame). Vstupnú pásku sme v poslednom kroku nepotrebovali posunúť, výstupná páska sa počas výpočtu neposúvala vôbec.

Ukážme ešte jeden príklad - súčet dvoch jednabitových čísel (v dvojkovej sústave). Výpočet zrealizujeme opäť pomocou Turingovho stroja s dvomi páskami. Inštrukcie budú tak, ako v predchádzajúcom príklade, usporiadane štvorice. Môžeme postupovať nasledujúco: na vstupnej páske sú zapisané obe čísla hned za sebou. Teda dvojprvkovým slovám na vstupe potrebujeme priradiť nasledujúce slová na výstupnej páske:

$$00 \rightarrow 0, \quad 01 \rightarrow 1, \quad 10 \rightarrow 1, \quad 11 \rightarrow 10 .$$

Ak vstup začína 0, tak výstup bude 0 alebo 1 v závislosti od druhej hodnoty na vstupe. Ak vstup začína znakom 1, potom prvý znak výstupu bude 1 a druhý znak bude 0 alebo prázdne poličko, podľa druhej hodnoty vstupe. „Program“ výpočtu aj s inštrukciami máme na obrázku (13.6). V počiatočnom stave sa teda rozhodujeme podľa prvého znaku na vstupe, vykonáme príslušné inštrukcie a prejdeme do stavu s_1 alebo s_2 . V každom z týchto dvoch stavov sa rozhodujeme podľa druhého znaku na vstupe, akú inštrukciu vykonať a prechádzame do koncového stavu s_k . „Program“ kvôli zjednodušeniu nie je ošetrený pre prípady nekorektne zadaných slov.

Tu treba povedať, že pôvodná verzia Turingovho stroja, navrhnutá Alanom Turingom, pozostáva len z jednej páske a z hlavy schopnej čítať aj zapisovať na túto pásku. Na začiatku výpočtu je na páske zapisaný vstup, na konci je na nej zapisaný výstup. Dá sa dokázať, že to, čo sa dá vypočítať na dvojpáskovom stroji sa dá vypočítať aj na jednopáskovom a samozrejme

$$I_1 = (_, 1, L, L)$$

$$I_2 = (_, 0, L, _)$$

$$I_3 = (_, _, _, _)$$

$$I_4 = (_, 0, _, _)$$

$$I_5 = (_, 1, _, _)$$

Obrázok 13.6: „Program“ Turingovho stroja na súčet čísel

naopak.

13.6 Význam Turingovho stroja

Môžeme si položiť otázku, na čo sú tieto úvahy dobré? Základnú myšlienku sme naznačili už v úvode tejto kapitoly. Chceme formálne opísť výpočet hodnôt funkcie. Na toto nám práve môže poslúžiť Turingov stroj. Vstup funkcie môžeme zapísť pomocou núl a jednotiek na vstupnej pásku. Výstup podobne môžeme zapísť na výstupnej pásku. Samotný priebeh výpočtu je charakterizovaný diagramom a postupnosťou stavov, ktoré prechádzame počas výpočtu. Turingov stroj v prvom príklade teda zodpovedá funkcií, ktorá každému slovu na vstupe priradí 1 alebo 0. V druhom príklade máme Turingov stroj, ktorý reprezentuje funkciu, ktorú môžeme formálne zapísť nasledovne: $f : \{0, 1\}^2 \rightarrow \{0, 1\}^2$, kde $f(00) = 0$, $f(01) = f(10) = 1$, $f(11) = 10$. Čiže spomenuté funkcie a ich výpočet môžeme reprezentovať pomocou uvedených Turingových strojov.

Ukazuje sa, že funkcia je vypočítateľná na počítači práve vtedy, keď existuje Turingov stroj, ktorý reprezentuje výpočet hodnôt danej funkcie pre libovoľný vstup z jej definičného oboru.

Existujú mnohé výpočtové modely, pomocou ktorých možno charakterizovať funkcie vypočítateľné na počítači. Turingov stroj je však zrejme prvý takýto

model. Bol navrhnutý anglickým matematikom Alanom Turingom (1912 - 1954) v jeho článku publikovanom v roku 1937, teda v dobe, keď ešte žiadne počítače neexistovali. Dnes vieme, že práve Turingove myšlienky stáli pri zdroe moderných počítačov a informatiky. Viac o tejto problematike možno nájsť v [13, 21]. Život Alana Turinga približuje kniha [10].

156 KAPITOLA 13. STAVOVÉ AUTOMATY A TURINGOV STROJ

stavové automaty, které mají významnou využitelnost v oblasti řízení výroby, řízení dopravy, řízení záložních systémů, řízení různých procesů atd. Významnou využitelnost mají stavové automaty i v oblasti řízení různých procesů, kdy je potřeba mít výrobek v určitém stavu, aby byl možné jeho další výrobu. Stavové automaty jsou také používány v oblasti řízení různých procesů, kdy je potřeba mít výrobek v určitém stavu, aby byl možné jeho další výrobu.